

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

Bijlage I

Kwantificering solidariteit

We weten inmiddels dat er veel geld gemoeid was met hulp aan gereformeerde buitenlandse geloofsgenoten: tussen 1620 en 1731 werd circa 1.67 miljoen bijeen gebracht.¹ Wat vergde dit vertoon van solidariteit met verre buitenlanders van de Republiek, de gewesten en vooral van de gewone gevers?

De gewestelijke bijdragen

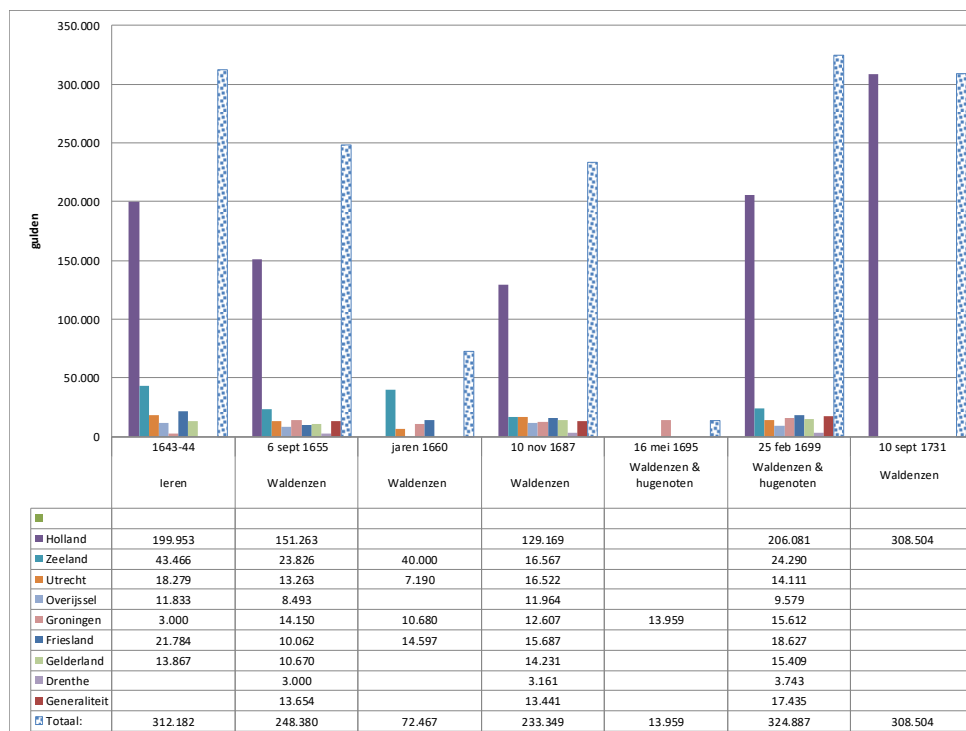
Als we naar de opbrengsten per gewest kijken, zien we dat Holland gemiddeld meer dan zestig procent bijdroeg aan de landelijke collectes terwijl de Friese bijdrage fluctueerde tussen de vier en zeven procent (Grafiek 1 en Tabel 20). Dat lijkt een groot verschil, maar is dat wel zo gezien de verschillen in bevolkingsomvang?² Inwoneraantallen voor de vroegmoderne tijd zijn notoir lastig te bepalen en demografen hanteren verschillende methoden die verschillende cijfers opleveren. Naar schatting maakte de Hollandse bevolking voor 1735 nooit meer dan circa vijfenveertig procent van de totale bevolking van de Republiek uit. Holland droeg dus relatief veel bij aan de collectes voor buitenlandse geloofsgenoten, maar het was in de zeventiende eeuw dan ook het welvarendste gewest. Het Friese bevolkingsaandeel was in deze periode gemiddeld zeven tot acht procent wat, met uitzondering van 1655, redelijk overeenstemt met de bijdragen van dit gewest aan de collectes. Ook de Overijsselse bijdrage van gemiddeld vier procent lijkt niet erg uit de pas te lopen.³ De bijdrage van de relatief dunbevolkte Generaliteitslanden kwam met gemiddeld zes procent op de derde plaats na Holland en Zeeland en was gelijk aan Friesland en Utrecht (Tabel 20). Gezien het grote aantal katholieken in de Generaliteitslanden kunnen we concluderen dat die fors bijdroegen aan de collectes die toch primair gereformeerde doelen steunden.

---

¹ De som van alle collectes voor waldenzen en hugenoten exclusief de overstromingscollecte van 1728 (1.2 miljoen, Tabel 5) plus de opbrengst van de Ierse collecte (ruim 3 ton, Tabel 3) en Ole Grells schatting van de donaties aan Duitse geloofsgenoten (160.000 gulden, hoofdstuk 1 noot 10).

² Bevolkingsaantallen: Tabel 22, Tabel 23 en Tabel 24.

³ Het Overijsselse aandeel in de bevolking was 4% (peiljaren 1650, 1675), 6% (1620, 1748), bronnen: Tabel 24.

Grafiek 1. Collecte-opbrengsten per bestuurlijke eenheid

Bronnen: Tabel 3 en Tabel 5.

N.B.

- De opbrengsten van 1643 zijn per synode-gebied (Drenthe en de Generaliteitslanden vielen onder de synodes van naburige gewesten); de bijdragen van de Zuid- en Noord-Hollandse synodes zijn gesommeerd. Voor details zie hst 3.
- De opbrengst van 1687 betreft alleen de waldenzencollecte.

Tabel 20. Gewestelijke bijdragen aan geloofsgenotencollectes, in percentages

	1643-1644	1655	1687 wald	1699	Gem.
Holland	64	61	55	63	61
Zeeland	14	10	7	7	10
Utrecht	6	5	7	4	6
Friesland	7	4	7	6	6
Groningen	1	6	5	5	4
Gelderland	4	4	6	5	5
Overijssel	4	3	5	3	4
Drenthe		1	1	1	1
Generaliteit		5	6	5	6

Tabel 21. Amsterdamse bijdragen aan geloofsgenotencollectes, in percentages

T.o.v.	1643-1644	1655	1687 wald	1699	1731	Gem.
Republiek	18	27	16	22	-	21
Holland	28	45	30	35	43	36

N.B. 1687 betreft alleen de bijdrage aan de waldenzencollecte.

De Amsterdamse gift

De grote Hollandse bijdrage aan de collectes werd mede veroorzaakt door Amsterdam. De Amsterdamse bevolking was ongeveer tien procent van de totale bevolking van de Republiek maar doneerde gemiddeld circa twintig procent van de landelijke collecte-opbrengsten en zesendertig procent van de Hollandse bijdrage (Tabel 21).⁴ Dat is niet helemaal onverwacht want Amsterdam was verreweg de rijkste stad van de Republiek.

Wat betekenden deze donaties nu voor de portemonnee van de gevers? Daartoe kunnen we de opbrengsten vergelijken met het gemiddelde jaarinkomen van een handwerksman, maar dat is problematisch omdat tijdens de lange onderzoeksperiode de economische omstandigheden fluctueerden en daarmee ook de werkgelegenheid en de hoogte van de inkomens. Een alternatief is om de donaties aan bijzondere collectes te vergelijken met die aan de armenzorg. Amsterdam is daarvoor een goede casus omdat we beschikken over veel gegevens van de collectes, de armenzorg en de bevolkingsomvang.⁵ De Amsterdamse armenzorg bestond uit vier instellingen: de gereformeerde diaconie, de lutherse diaconie, het katholieke oude armenkantoor en de (twee) stedelijke huiszittenhuizen. We beschikken over de jaarinkomens van de gereformeerde armenzorg vanaf 1578 en voor de overige drie armeninstellingen vanaf 1687.⁶ Voor mijn vergelijking is dat niet hinderlijk omdat in 1644 alleen in de gereformeerde kerken werd gecollecteerd en in 1655 alleen in protestantse kerken. Huis-aan-huis collectes waaraan alle Amsterdammers ongeacht hun religie deelnamen, vonden pas vanaf 1687 plaats.

De drie kerkelijke armenzorginstellingen waren grotendeels afhankelijk van inkomsten uit collectes: de lutherse diaconie naar schatting voor maximaal 75 procent (1687-1799), de gereformeerde voor 43 procent (peiljaar 1770) en de katholieke instelling voor 27 procent (1691-1795). Voor het inkomen van de twee stedelijke huiszittenhuizen waren collectes

---

⁴ De Amsterdamse bevolking bedroeg in 1647 resp. 1700 ongeveer 8 resp. 11 procent van de totale bevolking in de Republiek, Israel, *Republiek*, 689.

⁵ Amsterdamse opbrengsten voor 1644: 'Humble petition', 137; 1655 en 1731: *Eur. Merc.*, 1731, II, 313, 314, 56; 1687 (waldenzen) en 1699: *Lyst der generaale collecte in Holland [...] ten behoeve van de verdrevene Piemontoisen [10 sept 1731] [...] ter gelegentheid der collecte voor [...] Bergen op Zoom en Hulst [...]* (Amsterdam: Gerrit Tielenburg 1749); Franse immigranten 1687: Berg, *Réfugiés*, 323.

⁶ Met dank aan Marco van Leeuwen die zo genereus was om de jaarinkomens van deze vier instellingen met mij te delen.

minder belangrijk, maar toch nog altijd goed voor 22 procent (1687-1799).⁷ Het inkomen van de doopsgezinde armenzorg is helaas niet voorhanden. Het aandeel van de collectes in de inkomsten verminderde vanaf de laatste kwart van de zeventiende eeuw, maar armenzorginstellingen bleven desondanks toch in grote mate afhankelijk van de vrijgevigheid van gewone Amsterdammers.⁸ Deze inkomsten zijn door Marco van Leeuwen gereconstrueerd op basis van jaarrekeningen die niet altijd compleet zijn en ook niet altijd dezelfde gegevens bevatten. De cijferreeksen voor de gereformeerde armenzorg zijn het meest compleet, de overige vertonen gaten.⁹ De (gereconstrueerde) inkomens bestonden echter niet alleen uit collectes maar ook uit investeringen, giften, erfenissen en legaten, soms aangevuld met subsidies van het stadsbestuur. We weten dus niet precies hoeveel Amsterdammers jaarlijks in de armenbussen stopten en in de berekening zal de gift aan de bijzondere collectes in percentages lager uitpakken dan bij een vergelijking met de collecte-opbrengsten alleen. Bovendien gaven Amsterdammers naast de genoemde geloofsgenotencollectes ook nog aan bijzondere collectes voor tal van andere doelen. In feite waren de donaties per hoofd van de bevolking dus hoger dan de tabel in Grafiek 2 aangeeft. Wat we ook niet weten is of het percentage bedeeden en niet-bedeelden in de loop van de tijd veranderde en welk percentage van de Amsterdammers in staat was aan collectes te doneren. Desalniettemin zijn de cijfers voldoende om een indruk te krijgen van de Amsterdamse gift.

Grafiek 2 toont de opbrengst van de collectes voor buitenlandse geloofsgenoten afgezet tegen de inkomens van de gereformeerde en de totale armenzorg in Amsterdam. Ter vergelijking is ook de landelijke collecte voor Bergen op Zoom en Sas van Gent van 1749 opgenomen.¹⁰ De collectes van 1687, 1699, 1731 en 1749 waren alle nationale of gewestelijke huis-aan-huis collectes die in Amsterdam op dezelfde wijze gehouden werden. De collectes van 1644 en 1655 vonden plaats in de gereformeerde respectievelijk in alle protestantse kerken plaats.

---

⁷ Van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg', 139–140; Van Leeuwen, 'Giving in early modern history', 308.

⁸ Van Nederveen Meerkerk en Teeuwen, 'The stability of voluntarism', 88, 90.

⁹ Zie de bronnenkritiek bij Van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg', 138–139.

¹⁰ *Order Omgange 16 juny 1749 (Kn 18239); Texten Asd (Thyspf 14908)*.

De twee dingen die opvallen zijn de almaar stijgende jaarinkomens van de armenzorg en de uitzonderlijk hoge opbrengst van de Hollandse collecte van 1731. Deze laatste brak alle records, zowel absoluut als ten opzichte van de totale armenzorg en ook wat betreft de donatie per hoofd van de bevolking. Vermoedelijk was dat het effect van de hoogconjunctuur voor de Hollandse handel tussen 1720 en 1740 en de relatieve goede economische situatie in de stad.¹¹ De collecte-opbrengsten liepen vanaf 1644 gestaag op tot 1731. Het percentage ten opzichte van de totale armenzorg bleef tamelijk constant op 14-15 procent, met uitzondering van de uitschieter in 1731. Dat gold eveneens voor de Amsterdamse gift aan de slachtoffers in Bergen op Zoom in 1749, die met 14 procent van de totale armenzorg niet onderdeel was voor de donaties aan de geloofsgenotencollectes ondanks de economische problemen, die volgens de beurshandelaar Jan de Boer vooral Amsterdam hard hadden geraakt. Zelfs in 1687 was dat percentage constant, ook al werden in dat jaar twee grote solidariteitsacties gehouden: in april een stedelijke huis-aan-huiscollecte voor de Franse immigranten en in november de landelijke waldenzencollecte. De opbrengst van de waldenzencollecte was dat jaar laag in vergelijking met de andere waldenzencollectes, waarschijnlijk omdat Amsterdammers in november rekening hielden met het bedrag dat zij in april al hadden gedoneerd. De solidariteit met de Franse hugenoten ging dus ten koste van die met de waldenzen. Kennelijk doneerde men niet alleen bij de reguliere armencollectes maar ook bij bijzondere collectes in verhouding met de gift aan de stadsarmen.¹² De Groningse Staten zetten die verwachting zelfs letterlijk in hun collecte-uitschrijvingen. Ook het ongenoegen van overheden en pamflettisten met de in hun ogen te geringe katholieke bijdragen aan de collectes wees daar al op.

Een andere opmerkelijke, en onverwachte, conclusie is dat de veranderde vorm (van kerkelijk naar huis-aan-huis), de veranderde geefargumenten (van confessioneel naar algemeen christelijk, vaderlands en humanitair) weinig effect lijken te hebben gehad op het (relatieve) bedrag dat de Amsterdammers doneerden voor buitenlandse geloofsgenoten, wel natuurlijk op de participatie en de totale opbrengst.

---

¹¹ J.L. van Zanden, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', *BMGN* 102 (1987) 562-609, aldaar 584. Ook voor Amsterdam waren de jaren rond 1730 economisch gunstig voor de stad, aldus Clé Lesger, 'Stagnatie en stabiliteit. De economie tussen 1730 en 1795', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak eds., *Geschiedenis van Amsterdam. Dl. II-2. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2004) 219-265, aldaar 219.

¹² Voor de armezorg was dit al eerder gesuggereerd door: Spaans, 'De gift', 381-382. Vergelijkbare conclusie bij Teeuwen, 'Collections for the poor', 288.

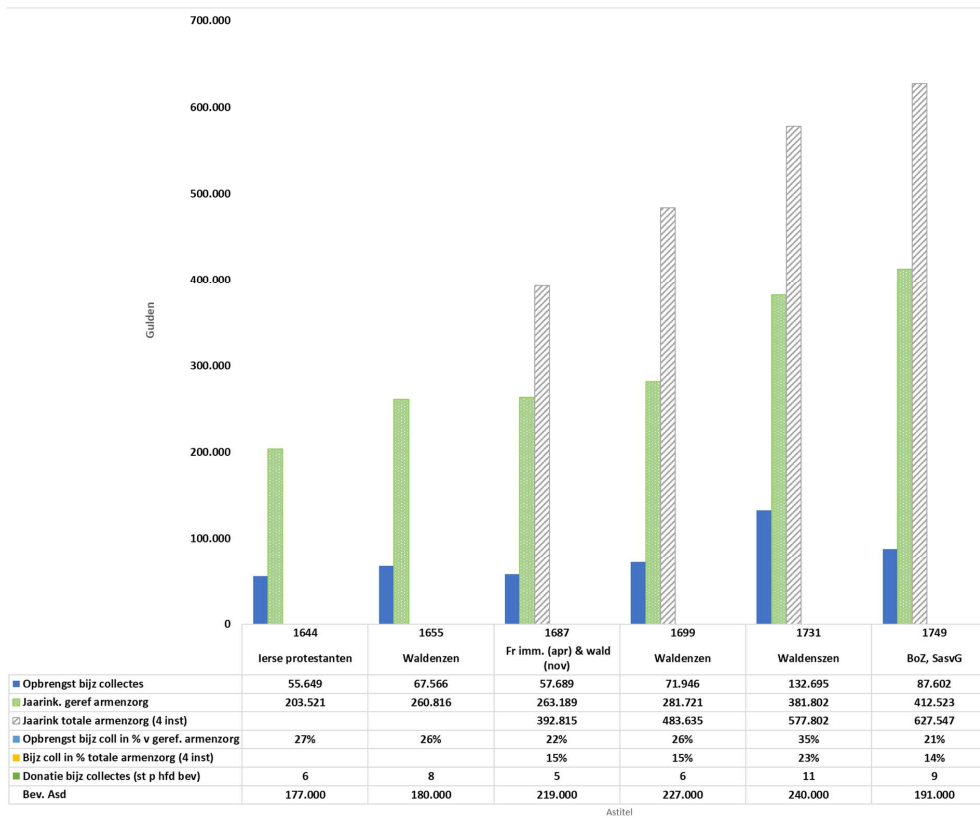
Wat betekende de bijdrage aan buitenlandse geloofsgenoten nu voor een gewone Amsterdammer? Amsterdammers gaven gemiddeld per persoon tussen de 5 en 11 stuivers aan collectes voor buitenlandse geloofsgenoten, wat neerkomt op gemiddeld 7 stuivers over de hele periode. Dat is ongeveer 23 procent van het zomerdagloon van een Amsterdamse ambachtsmeester.¹³ Dat lijkt niet veel, maar als we vergelijken met de bijdrage aan de vier armenzorginstellingen van de stad blijkt dat toch meer dan het op het eerste gezicht lijkt. Daaruit blijkt dat Amsterdammers bovenop hun toch al aanzienlijke donaties aan de armenzorg in de zeventiende eeuw nog ruim 20 procent en in 1731 zelfs meer dan 30 procent van het jaarinkomen van de gereformeerde armenzorg gaven aan buitenlandse geloofsgenoten.¹⁴ Ten opzichte van alle armeninstellingen samen bedroegen de percentages nog altijd tussen de 15 en de 23 procent. Ondanks de onzekerheden in deze cijfers, bijvoorbeeld in het aantal inwoners, mogen we toch concluderen dat er sprake was van een indrukwekkende liefdadige gift aan bijzondere collectes voor buitenlandse geloofsgenoten en slachtoffers van binnenlandse rampen met een nationale impact, zoals Bergen op Zoom.

---

¹³ Zomerdagloon (30 stuiver per dag tussen 1633 en 1866), H.P.H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam, 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam 1985) 258.

¹⁴ De observatie van Daniëlle Teeuwen dat in 1683 in Delft 25 procent van de totale collecte-inkomsten van de gereformeerde kerken werd opgehaald voor protestante vluchtelingen bevestigt mijn waarnemingen, Teeuwen, 'Collections for the poor', 290.

Grafiek 2. Vergelijking bijzondere collectes & inkomen protestantse armenzorg Amsterdam

Bronnen: Collecte-opbrengsten Amsterdam: noot 5. Voor 1749: noot 10. Voor de totale collecte-opbrengsten: Tabel 3, Tabel 5, Tabel 11. Gegevens armenzorg: Marco van Leeuwen. Bevolkingscijfers: Tabel 22, Tabel 23.

N.B. De collecte-opbrengst van 1687 is het totaal van de waldenzencollecte (38.150 gld) en de Amsterdamse collecte voor Franse immigranten (19.539 gld).

Bevolkingscijfers¹⁵

Tabel 22. Bevolkingsomvang Republiek

Bron	Gemiddeld aantal inwoners (in miljoen)	
Woude, AGN5 p134	1600	1,500
<i>Extrapolatie</i>	1644	1,830
Woude, AGN5 p134	1650	1,875
<i>Extrapolatie</i>	1655	1,875
<i>Extrapolatie</i>	1687	1,875
<i>Extrapolatie</i>	1699	1,875
Woude, AGN5 p134	1700	1,875
<i>Extrapolatie</i>	1731	1,906
Woude, AGN5 p134	1750	1,925

Tabel 23. Bevolkingsomvang Amsterdam

Bron	Inwoners Amsterdam	
L&L	1632	120.000
<i>Extrapolatie obv L&L</i>	1644	177.000
<i>Extrapolatie obv L&L</i>	1655	180.000
L&L	1670	219.000
L&O	1680	219.000
L&O, L&L	1687	219.000
L&O	1699	227.000
L&O	1731	240.000

Tabel 24. Bevolkingsomvang Holland, Friesland, Overijssel

Bron	Holland		% Rep
Faber, AAG p60, Woude AGN p131	1622	0,672	37%
<i>Extrapolatie</i>	1644	0,754	41%
<i>Extrapolatie</i>	1655	0,876	47%
Woude AGN p131	1680	0,887	47%
<i>Extrapolatie</i>	1689	0,874	47%
<i>Extrapolatie</i>	1699	0,859	46%
Faber, AAG p60, Woude AGN p131	1750	0,783	41%
Faber, AAG p60, Woude AGN p131	1795	0,783	37%
<i>Gemiddeld 1622-1750:</i>			44%
Bron	Friesland		% Rep
Faber, AAG p60; Woude AGN p131	1650	0,1475	8%
Israel, Rep p689	1660	0,147	8%
Faber, AAG p60	1689	0,129	7%
Faber, Drie eeuwen p413	1700	0,132	8%
Woude, AGN5 p131; Israel Rep p689	1714	0,129	7%
Woude, AGN5 p131	1744	0,135	7%
Woude, AGN5 p131	1796	0,157	8%
<i>Gemiddeld 1650-1744:</i>			7%
Bron	Overijssel		% Rep
Israel, Rep p690	1620	0,107	6%
Israel, Rep p690	1650	0,07	4%
Faber, AAG p74; Woude, AGN5 p131	1675	0,071	4%
Faber, AAG p74	1723	0,097	5%
Faber, AAG p74; Woude, AGN5 p131	1748	0,122	6%
Woude, AGN5 p131	1795	0,134	6%
<i>Gemiddeld 1650-1748:</i>			5%

¹⁵ Bronnen (waar nodig geëxtrapoleerd): J.A. Faber e.a., 'Population Changes and Economic Developments in the Netherlands: A Historical Survey', *AAG Bijdragen* 12 (1965) 47–114; A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: D.P. Blok ed., *NAGN 5* (Haarlem 1980) 102–195; Van der Woude, *Het Noorderkwartier*; Israel, *Republiek*, o.a. 689, 690; J.A. Faber,

Bijlage II

Liquidatie van het Fonds voor Buitenlandsche Nooden

De liquidatie van het Fonds voor Buitenlandsche Nooden begon met een vraag van predikant Willem de Vos toen hij op 29 juli 1801 voor het eerst op een commissievergadering aanwezig was.¹⁶ De Vos wilde weten wat 'de eigen aard deezer commissie, dezelve herkomst, bedoeling, verantwoordelijkheid &c' waren. Bovendien wilde hij als Amsterdams kerkenraadslid weten wat de reden en het nut waren 'des zonderlingen gebruiks' dat de voormalige kerken van het Lam & de Toren en de Zon, inmiddels verenigd in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam, rente op rente aan de commissie betaalden voor geïnvesteerd geld. Omdat de commissieleden, die naar eigen zeggen de laatste jaren zelden meer dan anderhalf uur aan het commissiewerk hadden besteed, niet in staat waren 'eenige explicatie te geeven', kreeg De Vos de opdracht het antwoord uit de retroacta 'op te delven'.¹⁷

Toen De Vos zijn vraag stelde, woedde er een de Republiek een verhit politiek debat over de opheffing en naasting van de armenzorginstellingen, die voortkwam uit de discussie over de eenheidsstaat na de omwenteling van 1795. Onder invloed van ideeën uit de Franse Revolutie over de scheiding van kerk en staat en een nationale armenzorg, meende de Nationale Vergadering van 1796 dat een gecentraliseerde armenzorg met een uniforme bedeling van alle armen door de staat wenselijk was. Een centrale armenzorg kon echter alleen gefinancierd worden door nationalisering of opheffing van de bestaande armenzorginstellingen en samenvoeging van alle bestaande kerkelijke, particuliere en publieke armenfondsen tot een nationale armenkas.¹⁸ De kerken vonden de armenzorg

---

Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800, 2 dln. (Leeuwarden 1973); Marco H.D. van Leeuwen en James E. Oeppen, 'Reconstructing the demographic regime of Amsterdam 1681-1920', *Economic and Social History in the Netherlands* 51 (1993) 61-102; Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).

¹⁶ Tenzij anders vermeld is dit gebaseerd op *CieBuNo Res*, dl 6, 172-190.

¹⁷ De Vos deed dit aan de hand van de resolutieboeken en de financiële administratieboeken die vanaf 1714 respectievelijk 1727 waren bijgehouden, i.e. *Ibid.*, 1-6; *CieBuNO*, inv.nr. 1192.1-4.

¹⁸ P.B.A. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen 1955) 10-27.

daarentegen een kerkelijke taak en een manier om de armen tot God te brengen.¹⁹ In september 1798 vroeg de Eerste Kamer de armenbesturen opgave te doen van hun kapitaal. Kerkelijke en particuliere armenvoogdijen beschouwden de armenfondsen en –goederen echter als particulier eigendom en verzetten zich.²⁰ De Vos was zelf actief bij deze discussie betrokken als auteur van een brochure waarin een alternatief voorstel gedaan werd om de bestaande armenzorg te verbeteren zonder een ‘algemeene ineensmelting’ van de armenkassen en waarover in de Eerste Kamer werd gedebatteerd.²¹ In 1800 werd de eerste wet op de armenzorg uitgevaardigd waarin de armenzorg een publieke dienst werd. In feite was deze wet een soort hybride-oplossing gebaseerd op vrijwillige overdracht van de fondsen van die instellingen die daarmee instemden.²² Deze wet werd het jaar daarop alweer buiten werking gesteld vanwege het aanhoudende verzet uit kerkelijke kringen.²³ Dat de vraag van De Vos in zijn eerste commissievergadering ingegeven was door dit debat ligt voor de hand.

Uit het onderzoek van De Vos bleek dat de Amsterdamse schuld van 38.500 gulden was ontstaan doordat de Commissie van Buitenlandsche Nooden collectegeld via het Lam & de Toren en de Zon had laten beleggen tegen twee procent rente. De eerste vermelding hiervan was op de algemene sociëteitsvergadering van 24 april 1736, bij welke gelegenheid deze werkwijze formeel werd goedgekeurd.²⁴ In feite was dit dus de start van een gecentraliseerd fonds. Omdat de op deze gelden ontvangen rente na verloop van tijd ook weer aan de beide Amsterdamse gemeenten werd uitgeleend, betaalden deze dus niet alleen rente op de hoofdsom maar ook over de eerder betaalde rente. Vooral het laatste vond de Amsterdamse kerkenraad verwerpelijk, want de gemeente had zelf nooit meer dan een half procent ‘profijt’

---

¹⁹ Marco H.D. van Leeuwen, ‘Armenzorg en charitas, ca 1800-2000. Een historische erfenis’, in: Ronald van der Bie en Pit Dehning eds., *Nationaal Goed. Feiten en cijfers over onze samenleving ca. 1800-1999* (Voorburg 1999) 159–178, aldaar 161–162.

²⁰ Melief, *De strijd om de armenzorg*, 35–36.

²¹ Willem de Vos en e.a., *De constitutie nopens het armen-bestuur, overwoogen in eene voordracht aan de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lighaam des Bataafschen volks [7 November 1798]* (Amsterdam: Gerrit Warnars 1798). Over dit debat: Melief, *De strijd om de armenzorg*, 36–41. Het voorstel werd in nog in dezelfde maand besproken in de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam, *Bladwyzer op de decreeten van de Algemeene Vergadering, en op de besluiten der Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lighaam des Bataafschen volks* (1799) 12.

²² Melief, *De strijd om de armenzorg*, 28–30; Marco H.D. van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912: erfenis van de Republiek’, in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen: risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Den Haag en Amsterdam 1998) 276–316, aldaar 278–279.

²³ Van Leeuwen, ‘Armenzorg en charitas’, 162; Spaans, ‘Kerkelijke en publieke armenzorg’, 128–129.

²⁴ *CieBuNo Res*, dl 4, 390. Het ging toen om een bedrag van 30.000 gulden aan beide gemeenten.

ontvangen en bovendien het leeuwendeel van de hoofdsom opgeleverd, een derde deel zelfs dacht men. Het risico van een oplopende schuld was voor de Amsterdamse gemeente te groot. Deze vrees is in het licht van de hiervoor geschetste discussie over de naasting van de fondsen begrijpelijk. De Vos stelde dan ook voor de lening op te zeggen.

De hamvraag was of de commissie, en zo ja op wiens gezag, het geld kon terugvragen en hoeveel dan wel: alleen met de rente op de hoofdsom of ook met de rente op rente? Vooral dat laatste lag problematisch omdat de Commissie de uit Amsterdam ontvangen rente op eigen gezag, dus zonder een akkoord van de Algemene Sociëteitsvergadering, opnieuw door Amsterdam had laten beleggen. Volgens De Vos hoefde de commissie alleen het hoofdbedrag met de rente daarop terug te vorderen en niet de rente op rente, maar zelfs over de hoofdsom was discussie.²⁵ Wat de commissie met het terugbetaalde geld moest doen, leverde eveneens de nodige discussies op. Immers, buitenlandse noden waren altijd het doel geweest en die hadden zich in de laatste veertig jaar niet meer voorgedaan. Volgens De Vos was de besteding aan buitenlandse noden, anders dan bij een aan wetgeving gebonden erfenis of legaat, geen juridische verplichting. Het terugbetaalde bedrag kon dus, met toestemming van de 'principalen', anders besteed worden.

Ondanks een verzoek van de Friezen op de laatst gehouden algemene vergadering (1758) was nooit bepaald hoe er gestemd diende te worden en dus was het onduidelijk wie die 'principalen' eigenlijk waren die opdracht tot terugvordering van de Amsterdamse schuld konden geven.²⁶ Deze onduidelijkheid was het gevolg van de wisselende samenstelling van de sociëteitsvergadering na het loslaten in 1727 van de klassenindeling waarbij de zeven klassen als 'principalen' hadden gefungeerd. Een extra complicatie was dat het aantal doopsgezinden in de achttiende eeuw sterk was gedaald waardoor veel gemeenten waren samengegaan of opgeheven. De Vos schatte in dat de 'ontwarring' van het fonds uitermate lastig zou zijn en

---

²⁵ *CieBuNO*, inv.nr. 2293. Volgens de inventaris is De Vos de auteur van dit stuk maar dit kan niet kloppen, want daarin wordt de berekening van een onbekende 'ik' tegenover die van De Vos gesteld. Volgens de berekening van De Vos was in de jaren 1635 en 1636 30.000 gulden ontvangen van de Commissie, waarvan in 1740 18.000 gulden was afgelost en was de restschuld 12.000 gulden. In 1742 was nogmaals een bedrag van 2000 gulden belegd wat de totale schuld op 14.000 gulden bracht. De onbekende opsteller meende dat in 1744 en 1745 nogmaals 4000 gulden was ontvangen en dat de schuld 18.000 gulden bedroeg. Als alleen rente op deze hoofdsom zou worden terugbetaald kwam dat op 35.800 gulden in plaats van de 38.500 gulden als ook de rente op rente (à 2700 gulden) meegerekend zou worden. Uitgaand van het lagere bedrag van De Vos was de schuld 30.240 gulden.

²⁶ *CieBuNo Res*, dl 6, 116-117.

een proportionele verdeling naar rato van de inleg leek hem dan ook onmogelijk. Het liefst schoof men de zaak op de lange baan maar, helaas voor Amsterdam, verzocht de gemeente West-Zaandam, die lucht gekregen had van de resterende gelden, om een algemene vergadering. Volgens Amsterdam was het al een probleem om te bepalen wie er dan voor zo'n vergadering moest worden uitgenodigd: alle gemeenten of, zoals Zaandam voorstelde, alleen die aan de laatste collecte hadden meegedaan? Het resolutieboek bevat verslagen van een aantal besprekingen met West-Zaandam waaruit blijkt dat deze de gehele som, inclusief alle rentes, opeiste voor noodlijdende binnenlandse gemeenten. De Amsterdamse gemeente stelde echter dat de lening voor het 'gemak' van de commissie was gedaan en dreigde dat uitbetaling van het gehele bedrag ten koste zou gaan van de Amsterdamse vrijgevigheid aan andere gemeenten. Uiteindelijk besliste de Amsterdamse kerkenraad dat dan maar een advocaat geraadpleegd moest worden. Deze oordeelde dat het volledige bedrag naar evenredigheid en contant uitgekeerd diende te worden aan de vroegere contribuanten. Daarop vorderde de Commissie per 31 maart 1802 het geleende geld met alle rente formeel van de Amsterdamse gemeente terug. Volgens het journaal was de Amsterdamse schuld aan de commissie inmiddels opgelopen tot 39.013:7 gulden.²⁷

Op 5 mei 1802 stuurde de commissie een gedrukte circulaire rond om te bepalen wie die contribuanten waren en hoeveel zij bijgedragen hadden. Daarin werd de gemeenten gevraagd binnen vier maanden op te geven hoeveel zij in de eerste helft van de vorige eeuw hadden bijgedragen aan de collectes.²⁸ Zoals verwacht, waren de meeste gemeenten niet in staat hun aandeel te bepalen. Uit de inventarisatie bleek bovendien dat sommige gemeenten nooit en andere pas laat betrokken waren geweest bij de collectes.²⁹ Een van de gemeenten die wel een opgave kon doen, was de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam zelf, die claimde dat haar voorgangers (de Toren & het Lam, de Zon, de Arke Noach en de Kruikjes) vanaf 1690 gezamenlijk ruim 84.000 gulden hadden bijgedragen.³⁰ Het merendeel van de

---

²⁷ *CieBuNO*, inv.nr. 1192.3, 204.

²⁸ *Ibid.*, inv.nr. 2296, 5 mei 1801.

²⁹ Schrift en losse bladen met aantekeningen uit de kasboeken en de gemeentelijke opgaven: *Ibid.*, 2292 (29 folio's). Hieruit blijkt dat de gemeente Maastricht nooit iets met het fonds te maken heeft gehad. Utrecht, dat in 1726 bij de commissie betrokken raakte, deed pas vanaf de collecte van 1733 mee aan het fonds, *Ibid.*, inv.nrs. 1071, 1086, 1092 resp. 2 aug 1726, 3 juli 1732, 4 mrt 1733.

³⁰ Totaal: f84.169:15:8 gulden, *CieBuNO*, inv.nr. 2297. De Toren & het Lam leverden daarvan het leeuwendeel met f62.209:15, gevolgd door de Zon met f16.451:10:8.

opgaven bleef echter uit of was zo problematisch dat de commissie ‘niets anders dan duisterheid’ overbleef.³¹ Alle gemeenten hadden, volgens de aantekeningen over de ontvangen reacties, echter het volste vertrouwen in de administratie van de commissie.³² Daardoor lag de bal dus weer bij de commissie.

Hoewel de meerderheid van de gemeenten achter de opheffing van het fonds stond, verschilden de meningen over een nieuwe bestemming.³³ Bovendien maakten enkele gemeenten bezwaar tegen de frase in de circulaire ‘dat de meerdere tolerantie in het stuk van den godsdienst niet doet verwachten, dat dit Fonds eene, aan deszelfs oorsprong eigenaartige bestemming zal kunnen vinden’. Twee daarvan (Haarlem en Hamburg) wezen op de nieuwe gevaren in Pruisen terwijl de gemeente Zwartsluis wees op een binnenlands gevaar. Deze betwijfelde of er ‘thans wel eene meerdere verdraagzaamheid in het stuk van den godsdienst plaats heeft dan voorheen’. De taak van de commissie was volgens Zwartsluis niet alleen ‘tot den godsdienst bepaalt’ maar voor ‘menschelijke ellenden’ in het algemeen en ‘op de ellenden in ’t byzonder, waar in zommigen gebragt zijn ter oorzaake van de jongste onlusten in ons vaderland’:

Wij zullen niet onderzoeken, of de meerdere verdraagzaamheid geene vervolging doet verwachten, doch [wijzen erop] dat bijgeloof, ongeloof en valsche staatkunde de menschen ligtelijk beweegen en aanzetten kunnen, om hunne natuurgenooten [i.e. medemens] grootelijks te mishandelen, te verdrukken en te vervolgen.³⁴

Kennelijk was de gemeente Zwartsluis er nog niet zo zeker van dat de nieuwe grondwet, de Staatsregeling van 1796 waarin alle religies waren gelijkgesteld, voldoende bescherming tegen (religie)vervolging bood in deze woelige tijden.

Uiteindelijk besloot de commissie vanwege de ‘ongewisheid en strydigheid [en het] uitblyven’ van de antwoorden toch maar de eigen boeken als grondslag voor de verdeling te

---

³¹ Ibid., inv.nr. 2292, 15.

³² Ibid., inv.nr. 2292, 6.

³³ Enkele suggesties: teruggeven aan oorspronkelijke gevers (Amsterdam), bestemmen voor noodlijdende gemeenten in eigen land (West-Zaandam), storten in het predikantsweduwenfonds (Texel).

³⁴ *CieBuNO*, inv.nr. 2292, 4-6.

nemen, aldus de circulaire van januari 1803³⁵. De bijdragen aan de collectes van 1726, 1733 en 1735 werden als maatstaf voor de verdeling genomen. Elke gemeente kreeg 27,5 procent van hun aandeel uitgekeerd.³⁶ Zo kreeg de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam volgens die berekening ruim 14.000 gulden en Aalsmeer 101:5.³⁷ Op 6 december 1804 kon de commissie melden dat alle gemeenten hun geld hadden ontvangen, op enkele posten na (totaal 408:5:8 gulden) waarvoor 'niemand ter ontvangst [...] was opgekomen' wegens 'gebrek van aanwijzing [bewijs] om zich als successor te kwalificeren'. Dit bedrag werd in 1825 gedoneerd aan de inzameling die door de Waalse kerk werd georganiseerd voor de bouw van een hospitaal voor de waldenzen in Piëmont.³⁸ Daarmee kwam na ruim honderd jaar definitief een einde aan de Commissie voor Buitenlandsche Nooden.

---

³⁵ Ibid., inv.nr. 2298.

³⁶ Het te verdelen bedrag was inmiddels f39.080:7:9, oftewel 27,5% van de, in deze drie collectes, opgebrachte som van f142.110:9:8, aldus 'Concept verdeling [...] gerepartieerd over de collecten van A^o 1727, 1733, 1735 a 27 1/2 p[ro]C[ent]', Ibid., inv.nr. 2292, [23-25].

³⁷ Ibid.; kwitanties voor de ontvangst van saldo uit het fonds in Ibid., inv.nrs. 2301 [1804] en 2298, jan 1803.

³⁸ *CieBuNO*, inv.nr. 2306, 5 mei 1825.

Bijlage III

Distributie noodhulp Strijen

De laatste stap in een hulpproces is de uitkering van de bijeengebrachte gelden aan de slachtoffers. Hoe ging dat er in de praktijk aan toe? Het is, door de onvolledigheid van bronnen, vaak lastig om daarvan een goed beeld te krijgen. Hoewel de aanpak van geval tot geval zal verschillen, is de distributie van noodhulp in Strijen een goed voorbeeld.

Het initiële distributieplan

Driekwart van alle huizen in het dorp was op 22 mei 1759 in vlammen opgegaan, nog afgezien van schuren, stallen en voorraden. Volgens het dorpsbestuur bedroeg de schade 330.342 gulden.¹ De Staten van Holland bepaalden op 21 juli 1759 dat voor de slachtoffers een fonds zou worden opgezet van 50.000 gulden uit een, door het dorp zelf af te sluiten, lening plus de opbrengst van stedelijke collectes (Tabel 15). De lening werd per 1 september tot stand was gebracht.² Het collectegeld liet langer op zich wachten: eind november was de collecte in het Zuiderkwartier gereed, die in het Noorderkwartier werd in maart 1760 afgerond. Toen was dus pas bekend wat de collecte had opgebracht en wat er dus te verdelen viel. Daar hadden Gecommitteerde Raden echter niet op gewacht. Samen met regerend burgemeester Cornelis de Wit[t] en pensionaris Bosschaart van Dordrecht hadden ze alvast een plan opgesteld voor de verdeling van het fonds onder de slachtoffers. Dat plan werd op 25 augustus 1759 goedgekeurd door de Staten van Holland, dus net voordat de lening rond was.³ In feite had de distributie uit de lening toen dus kunnen beginnen, ware het niet dat er nog geen goedgekeurde schadelijst was.

Het eerste artikel van het plan bepaalde dat onder de persoonlijke leiding van twee Dordtse burgemeesters een definitieve schadelijst moest worden opgesteld. Eerst werd bepaald wie in aanmerking wilde komen voor een uitkering en wie niet. Wie een uitkering

---

¹ Rekest Strijen *NA RvS Strijen*, 103. Zie hoofdstuk 7.

² *RAD 615, inv.nr. 159, D.*

³ *NA Staten van Holland/ Gecommitteerde Raden, 3.01.05 Resoluties, inv.nr. 3131, mei-aug 1759 25 aug 1759.*

wilde, moest ten overstaan van de Dordtse burgemeesters onder ede verklaren dat de schade 'naar hun beste kennis', dus naar eer en geweten, was opgegeven. Vervolgens moest worden vastgesteld wie 'ten minsten genoegsaem zijn geruineert', alle anderen werden uitgesloten. Verder moest geïnventariseerd worden of hypotheken op afgebrande huizen van een ander waren meegenomen in de schade-opgaven en wie nog openstaande verpondingsschulden had op de afgebrande huizen.

Drie artikelen (3-5) legden vast hoe het fonds verdeeld moest worden onder de slachtoffers. De gedupeerden werden in drie categorieën verdeeld: 1) degenen die geen eigen huis hadden en alleen goederen hadden verloren (dus huurders); 2) die zowel goederen als huizen hadden verloren en 3) die alleen hun verhuurde huizen hadden verloren (verhuurders). Om aan de bedoeling van de Staten te voldoen zou de tweede categorie als eerste in aanmerking komen voor een vergoeding, daarna de verhuurders (categorie 3) en als laatste de huurders (categorie 1). Het beschikbare geld zou eerst naar rato van de schade verdeeld worden over de drie categorieën. Een derde deel van de berekende portie voor categorie 1 werd, opnieuw naar rato, bestemd voor het herstel van huizen in categorieën 2 en 3.

Verder werd bepaald dat huiseigenaren hun geld in drie stappen zouden ontvangen, het eerste deel 'terstond', het tweede bij oplevering van de eerste verdieping en het laatste bij voltooiing van de herbouw. De kerkenraad kreeg ten behoeve van de diaconie-armen 600 gulden uit de collecte ter compensatie van het bedrag dat tijdens de brand 'verloren' was geraakt, maar kreeg geen extra geld om verarmde slachtoffers op te vangen. De rest van het fonds zou verdeeld worden volgens de voorgenoemde verdeelsleutel. Als de schout en de twee schepenen zelf moesten collecteren, zouden zij uit de collecte een vergoeding krijgen voor hun reiskosten plus twee gulden per dag voor 'hunne verteeringen', maar alleen na indiening van een 'specifique declaratie, gecertificeert op den eed bij het aanvaarden van hunne bedieninge gedaan'. Schout en schepenen zouden in 1761 alsnog afzien van hun vacatiegeld maar niet van vergoeding van de gemaakte kosten.⁴

Het geld zou worden bewaard in een kist op de thesaurie van Dordrecht en kwam dus niet in handen van het Srijense dorpsbestuur of van de schout, waarschijnlijk om fraude te

---

⁴ RAD 3 Stadsarchieven, inv.nr. 854 Resoluties Burgemeesters Dordrecht 1761-1763 5r-5v, 15 juni 1761.

voorkomen. De Dordtse burgemeesters beheerden het fonds en zouden het geld uitkeren via het dorpsbestuur van Strijen. De herstelwerkzaamheden moesten echter rechtstreeks uitbetaald worden aan de ‘werkbaazen’ en dus niet aan de slachtoffers zelf, en alleen tegen gedetailleerde specificaties en kwitanties. De Dordtse burgemeesters zouden ‘aanteekening’ houden om verantwoording te kunnen afleggen over alle inkomsten en uitgaven (artikelen 2, 7 en 8).

Er was dus een ingewikkeld verdelingsprincipe bedacht waarbij huizenbezitters werden bevoordeeld ten opzichte van huurders.⁵ Het plan hield niet in dat de schades volledig werden uitgekeerd. De uitkeringen waren naar rato van de schade maar *niet gelijk* aan de geleden schade. Immers, de omvang van de toegekende porties was afhankelijk het totaal beschikbare bedrag (de collecte plus de lening). Bovendien zouden huurders slechts twee derde van hun portie krijgen. Het plan laat duidelijk zien wat de uitgangspunten bij de uitkering waren: degenen die zichzelf konden helpen werden uitgesloten (zelfredzaamheid), herstel van huizen en daarmee voorrang voor huiseigenaren en maatregelen om misbruik en fraude te voorkomen. Het plan was dus conform het door de Staten van Holland gevoerde beleid dat in hoofdstuk 7 uitvoerig aan de orde kwam.

Definitieve schade-opgave

De onder ede afgelegde definitieve schade-opgave bedroeg ruim 160.000 gulden, dicht bij de raming van de Gecommitteerde Raden en ongeveer de helft van de oorspronkelijk door het Strijense dorpsbestuur geraamde schade. De Dordtse burgemeesters legden in een brief aan de Gecommitteerde Raden van 4 juni 1760 uit hoe dat kwam. Ten eerste was de schade een stuk lager omdat de ‘gegoedste’ inwoners van hun claim hadden afgezien en ten tweede vanwege de verplichte eed.⁶ De vaststelling van de schade was een moeizaam proces geweest, aldus de burgemeesters, omdat de meeste inwoners ‘seer veel scrupule maakten’

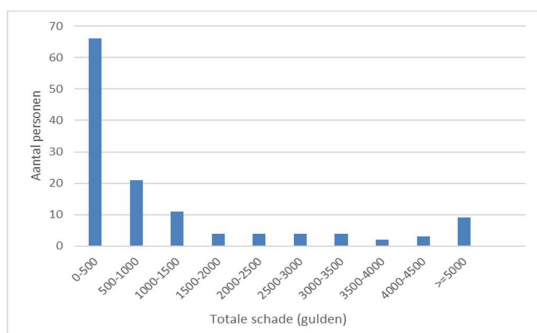
---

⁵ Dat zou dus betekenen dat klasse 2 wèl een volledige schadevergoeding zou krijgen voor hun goederen. Nb. Er is nog een andere bron ‘de consideratie van de adv[ocaat] fiscaal’, waarin voorgesteld werd de helft van klasse 1 over te hevelen naar de andere klassen waarna een nieuwe verdeling naar rato moet worden gemaakt. Vervolgens moest klasse 2 dan een derde afstaan aan klasse 3. Het was dus daadwerkelijk de intentie om de huiseigenaren te bevoordelen. “Consideratie van de adv[ocaat] fiscaal”, RAD 615, 159, C (ongedateerd, niet ondertekend). Waarschijnlijk tweede helft 1759 gezien de input die hiervoor werd geleverd op 28 juni, *Ibid.*, C.

⁶ Zie hoofdstuk 7, citaat bij noot 69.

en aangaven de schade 'soo precise met geen mogelijkheid te kunnen bepalen en onder eede opgeven'. Volgens de nieuwe opgave bedroeg de schade aan huizen ruim 74.000 gulden, maar de burgemeesters vermoedden dat de kosten voor herbouw in dezelfde staat mogelijk het dubbele zouden vergen.⁷

Grafiek 3. Definitieve schade-opgave Strijen

Schade (in gulden)	
Huizen	72.574
Goederen	88.440
Totaal:	161.014

Bron: RAD 150 inv.nr. 202

In het archief van Strijen is een boek met de definitieve schadeclaims bewaard gebleven.⁸ De bedragen wijken iets af van de opgave van de Dordtse burgemeesters, mogelijk zijn sommige claims later nog bijgesteld. Dit boek geeft een aardig inzicht in de Strijense samenleving. We zien daarin per persoon de schade aan huis en/of goederen. In totaal dienden 128 personen een schadeclaim in; 52 daarvan hadden alleen schade aan goederen (huurders), 67 hadden schade aan hun huis en goederen en negen verhuurders alleen aan hun huis. Er waren dus 76 huizenbezitters in het dorp. Iets meer de helft van de claims (66 opgaven) bedroeg minder dan 500 gulden.⁹ Negen personen, waaronder minstens drie (oud)schepenen, dienden een claim in van 5000 gulden of hoger (Grafiek 3).¹⁰ Maar veruit de hoogste claim van totaal 19.200 werd ingediend door schout Dirk de Quartel.¹¹ We zien dat

⁷ Totale schade 160.964 gulden, waarvan aan huizen 74.624 gulden en goederen 86.340 gulden (waarvan 7.504 gulden bij huurders), RAD 3 inv.nr. 853, 80v-87v. Deze bedragen wijken iets af van de berekening op basis van de schadeclaims in figuur

II.1.

⁸ De lijst geeft ook aan op welke vergoeding men recht had. RAD 150 Collectie van handschriften 16e -20e eeuw, inv.nr. 202 Register uitkeringen aan gedeputeerden van de brand te Strijen op 22 mei 1759 (1759-1760).

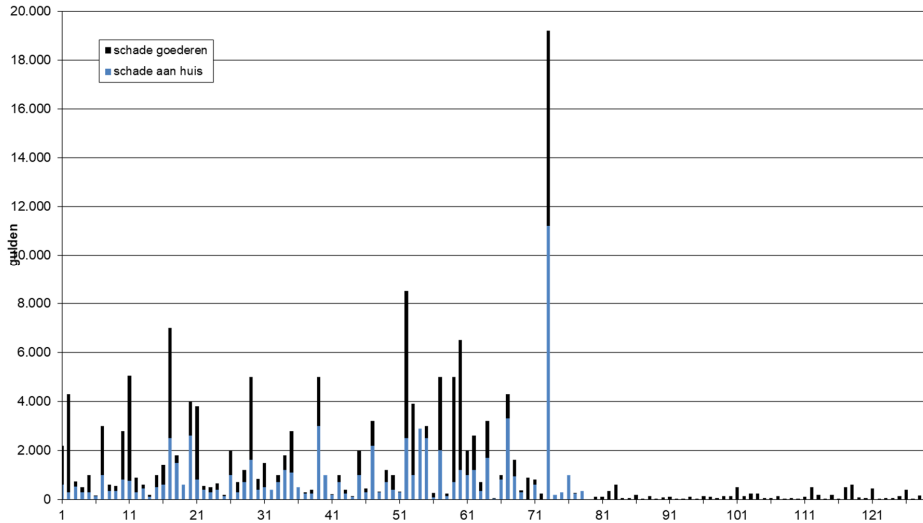
⁹ De mediaan lag op 450 gulden, i.e. 50% van de schade-opgaven was hoger, 50% was lager dan 450 gulden.

¹⁰ Voor informatie over Strijense bestuurders: Zoeteman, *Bestuur*.

¹¹ 11.200 gulden aan het huis en 8.000 aan goederen, RAD 150, inv.nr. 202.

sommige gegoede inwoners in de praktijk dus niet afzagen van een (hoge) schadeclaim (Grafiek 4). Daaronder waren ook de vader en de echtgenoot van de brandstichtster.

Grafiek 4. Strijen: schade aan goederen en huis per claim, in gulden

Hoogste claims

11	Pieter Lomme	57	Arij van der Staal (echtgenoot brandstichtster)
17	Adriaan de Regt	59	Hendrik Gijrod (schepen 1760-61)
29	Wed. Smaar	60	Aart van der Griend
30	Pieter Blom (schepen 1757-58, vader brandstichtster)	73	Dirk de Quartel (schout)
52	Willem Rotting (schepen 1759)		

Bron: RAD 150 inv.nr. 202

Bijgesteld distributieplan

Begin 1760 was de collecte gereed en kon een berekening gemaakt worden op basis van het in 1759 opgestelde distributieplan. De collecte-opbrengst bedroeg 45.956:10:10 gulden wat met de lening het totaal beschikbare bedrag bracht op 95.956:10:10 gulden.¹² Daarvan ging 600 gulden naar de diaconie en voor de kosten van de collecte werd een bedrag van 5.356:10:10 gulden gereserveerd zodat een mooi rond bedrag van 90.000 gulden beschikbaar

¹² Deze paragraaf is gebaseerd op de brief burgemeesters Dordrecht aan Gecom. Raden van 4 juni 1760, RAD 3 inv.nr. 853, 80r–87v.

was voor de wederopbouw. Dit zou neerkomen op een vergoeding van 11:2 stuivers per gulden schade, zo'n 55 procent. Huurders zou op grond van het verdelingsplan van augustus 1759 dus 7:7 stuivers krijgen, huizenbezitters 11:5 stuivers per gulden schade. De extra drie penning per gulden schade die volgens het plan van de huurders naar de huizenbezitters werd overgeheveld, was veel te weinig om de wederopbouw te stimuleren meenden de burgemeesters. Bovendien verwachtten zij dat de herbouw waarschijnlijk duurder zou uitpakken omdat de schade-opgaven te laag waren. Er moest dus nieuwe verdeling worden opgesteld. Omdat het herstel van de huizen het 'grootste en voornaemste oogmerk' was en het verlies van meubelen 'met meer gemak en menage' te herstellen was, stelden ze voor meer geld te bestemmen voor de herbouw van huizen.

De burgemeesters stelden vier wijzigingen voor op het oorspronkelijke plan. De belangrijkste was de herverdeling van het geld. Het nieuwe voorstel was om de helft van de vergoeding voor alle goederen (dus in categorie 1 én 2) te gebruiken voor de wederopbouw. In feite werd daarmee dus de verdeling in categorieën verlaten en alleen nog onderscheid gemaakt in uitkeringen voor goederen en huizen. De tweede wijziging betrof de inperking van het aantal huiseigenaren dat in aanmerking kwam voor een uitkering: alleen eigenaren die daadwerkelijk in het dorp woonden (of weer gingen wonen) en alleen indien de herbouw voor een nader te bepalen datum was begonnen. Een probleem 'dat ons seer embarasseert' was de aanleiding voor het derde wijzigingsvoorstel. De dorpelingen liepen achter met de betaling van leveranciers, metselaars, timmerlui en anderen, die 'uit mededogen' alvast met het werk waren begonnen, waardoor die 'considerable schade sullen lijden'. Daarom moest de uitbetaling van schade-vergoedingen veranderd worden. Slachtoffers zouden niet langer bedragen ineens krijgen, maar alleen per overlegde rekening. Daarmee kon gewaarborgd worden dat de uitkeringen gebruikt werden voor de wederopbouw en niet voor andere doeleinden. Schout en gerecht werd opgedragen toe te zien dat daarbij alleen de strikt noodzakelijke kosten werden gemaakt. Ten vierde suggereerden de burgemeesters dat Strijen een extra lening (conform de voorwaarden in Tabel 15, b1) zou afsluiten om de resterende schulden te voldoen, hoewel de burgemeesters betwijfelden of de dorpelingen die zouden kunnen terugbetalen en of het niet tot een nieuw hulpverzoek aan de Staten van Holland zou leiden. Het is onduidelijk of de Gecommitteerde Raden op het voorstel voor een tweede lening zijn ingegaan.

Uitkeringen

Medio juli 1760 was het dan zover. In Strijen zelf en in verschillende kranten werd aangekondigd dat de uitbetaling op 22 augustus om 10 uur op de thesaurie van het stadhuis in Dordrecht plaats zou vinden. ‘Werkbazen’ en leveranciers waren begin juni al gewaarschuwd hun declaraties voor 13 juni in te dienen om in aanmerking te komen voor de aanstaande ‘finale’ uitbetaling. Uit de aankondigingen blijkt dat de voorstellen van de burgemeesters grotendeels waren overgenomen. Voor goederen zou 7:8 stuivers per gulden schade uitgekeerd worden (37,5%) en voor huizen 15:8 stuivers (77,5%). De vergoedingen voor goederen zou ‘terstond’ gedaan worden; voor de huizen gold dat herbouw voor 1 september 1760 gestart moest zijn en dat de uitkeringen zouden plaatsvinden in drie termijnen afhankelijk van de staat van herbouw en alleen als de leveranciers waren betaald.¹³

De uitdeling verliep echter niet vlekkeloos. Op 29 augustus, een week na de uitdeling, schreven de Dordtse burgemeesters een niet mis te verstane brief aan schout en gerecht van Strijen om dezen ‘te gelasten [...] zonder vorder versuijm uw devoiren’ te doen. De reden was dat op de uitdeling niemand van de ‘onvermogenste en geruineerde’ ingezetenen van Strijen met adequate ‘bewijzen of bescheiden’ was komen opdagen en dat niemand van hen dus een uitkering had ontvangen. Het bestuur van Strijen werd daarom *gesommeerd* binnen veertien dagen de herstelwerkzaamheden te inspecteren, de rekeningen en de betalingen daarvan te controleren en zodanig te documenteren en te certificeren dat uitbetaling zou kunnen plaatsvinden.¹⁴ Klaarblijkelijk hebben schout en schepenen van Strijen dat niet handig aangepakt. Het archief bevat een stapel briefjes met steeds nagenoeg dezelfde tekst en dezelfde ontvangstdatum (8 september), maar van verschillende afzenders en geschreven in andere handschriften.¹⁵ Daaruit blijkt dat de afzender was gedagvaard om te verklaren dat de rekening van de bouw van ‘mijn klijn huijsie’ juist is. Alle afzenders verklaarden dat zij de herbouwwerkzaamheden niet konden beoordelen en verzochten daarom inspectie door een expert. Gezien de uniformiteit van alle bezwaarschriften lijkt er sprake van een gecoördineerde collectieve actie, mogelijk zelfs met juridisch advies. De actie had resultaat

---

¹³ Ibid., 93r–95v, 14 juli 1760; RAD 615, inv.nr. 159, A; OHC, 16, 19 en 22 aug 1760.

¹⁴ RAD 3 inv.nr. 853, 29 augustus 1760.

¹⁵ RAD 615, inv.nr. 158, A.

en inspecties door onafhankelijke experts hebben inderdaad plaatsgevonden.¹⁶ Kennelijk wisten ook de ‘onvermogenste’ dorpelingen voor zichzelf op te komen.

Meer dan een half jaar later, op 1 juni 1761, besloten de burgemeesters van Dordrecht uiteindelijk hoe de ‘finale afkomst der distributien van de genegocieerde en gecollecteerde penn[ingen]’ moest plaatsvinden.¹⁷ Er werden definitieve lijsten opgesteld van alle vergoedingen en de definitieve kosten van de collecte en de lening werden bepaald. De uitdeling zou op 13 juli plaatsvinden waarbij de allerarmsten nog een ‘tantième’ zouden krijgen. Uit de notulen blijkt dat ook nu, ondanks eerdere deadlines, nog altijd niet iedereen met de herbouw was begonnen.¹⁸ Het blijft dus onduidelijk wanneer de wederopbouw van Strijen gereed was.

Afbetaling van de lening

De lening van 50.000 gulden die door schout en schepenen van Strijen was afgesloten ten behoeve van het fonds moest in tien jaar afgelost worden met de subsidie uit de verponding (Tabel 15, punt 1b). De eerste betaling moest plaats dus vinden op 1 september 1760. De burgemeesters van Dordrecht hadden in overleg met de Staten van Holland de eerste termijn voorgeschoten in de verwachting dit van de ‘gaardermeester der verpondingen te Strijen’ terug te krijgen. De Staten hadden hem daartoe niet geautoriseerd en hij weigerde Dordrecht terug te betalen. Vlak voordat de tweede termijn betaald moest worden, escaleerden de Dordtse bestuurders de zaak bij de Staten van Holland die hem doorverwezen naar de Gecommitteerde Raden.¹⁹ Dezen constateerden dat bij het besluit van de Staten op 21 juli 1759 verzuimd was een ingangsdatum voor de remissie van de verponding vast te leggen en stelden vast dat deze alsnog per 1759 zou ingaan. Omdat de gaarder de verponding over 1759 en 1760 al had afgedragen zouden de Staten de eerste twee termijnen overmaken naar Strijen dat gesommeerd werd de som van 12.850 gulden zo snel mogelijk over te dragen aan de thesaurie van Dordrecht. Voor 1761 tot en met 1768 zou de belastinggaarder het termijnbedrag uit de gegaarde verponding direct beschikbaar stellen aan de Dordtse

---

¹⁶ Op 19 september 1760 in opdracht van het dorpsbestuur van Strijen *Ibid.*, D; goedkeuring burgemeesters Dordrecht *RAD 3 inv.nr. 853*, 7 okt 1760.

¹⁷ *RAD 3 inv.nr. 854*, 1r–3r.

¹⁸ De uitkeringen voor deze mensen werd vastgehouden tot zij een verklaring aflegden.

¹⁹ Deze paragraaf is gebaseerd op: *RAD 3 inv.nr. 854*, 31 juli 1761.

thesaurie. Daarvoor zou hij een kwitantie ontvangen ten behoeve van het comptoir generaal van Holland waarna het in mindering gebracht zou worden op het door hem af te dragen bedrag. En om de cirkel rond te maken, zouden de burgemeesters van Dordrecht aan het comptoir generaal een betalingsbewijs van de afgeloste termijnen overleggen.

Het herstel van Strijen werd voor iets meer dan de helft gefinancierd uit de toekomstige inkomsten van de Staten van Holland. De lening inclusief de rente, die Strijen had afgesloten, werd betaald uit de verpondingvrijstelling van het dorp. Ondanks de vroegmoderne opvatting dat schade voor rekening van eigenaren kwam, bleek men toch bereid om getroffen landgenoten tegemoet te komen met publiek geld. In 1766, bij de brand van Hilversum, zou de Gecommitteerde Raad stellen dat de afbetaling van de lening door het gewest een uitzondering was en moest blijven.²⁰

Sociale gevolgen

In zijn preek in Strijen enkele dagen na de brand hield Van Reverhorst zijn publiek voor dat de brand een straf van God was voor zonden als hoogmoed, hoerij, 'Sabbath-schendingen', verkwisting en eigenbelang. Zelfs tijdens de brand waren er nog 'dieverijen' gepleegd!²¹ Nederlandse Jaerboeken sprak zelfs van 'vuile roofzugt'.²² De straf was volgens Van Reverhorst niet de schuld van de timmermansvrouw, maar van de hele gemeenschap (en alle Nederlanders).²³ Zijn vermaning niet de eerste steen te werpen, heeft echter niet erg geholpen. Tussen de timmermansvrouw Geertruij Pieters Blom, dochter van oud-schepen Pieter Blom en in 1760 inmiddels weduwe van Arij van der Staal, en de rest van het dorp onderstonden wel degelijk problemen. Op 29 januari 1760 vroeg zij schout en gerecht toestemming voor de aankoop van een 'erff' buiten het dorp om daarop een huis te bouwen en zich permanent te vestigen.²⁴ Haar dorpsgenoten wisten de brand aan haar 'agteloosheydth en pligtsverzuim' en wilden niet dat zij in het dorp een nieuw huis zou

---

²⁰ Zie hoofdstuk 7.

²¹ Van Reverhorst, *Strijen door het vier verteert*, 29, 31–40.

²² Op 30 mei verordonneerde het gerecht van Strijen dat eenieder die goederen moest terugbrengen. Als dat binnen acht dagen gebeurde zouden er geen vragen gesteld worden over de herkomst van de goederen en de manier waarop ze waren 'geborgen', aldus het *Jaerboek* dat sprak van 'vuile roofzugt', *NJ*, 1759 dl. 13–1, 687–682.

²³ Zie het citaat in hoofdstuk 7 bij noot 118.

²⁴ Pieter Blom, Schepen in 1757-1758.

bouwen. Volgens Geertrui werd haar belet ‘gebruik te maken van het regt en, zelfs volgens de wet der natuur, [die] een igelijk [der] ingesetenen van dit ongelukkige dorp indisputabel competeerende’.²⁵ Desondanks ging ze liever ‘alle verweijderinge, oneenigheeden en vijandschappe[n]’ uit de weg dan van haar rechten gebruik te maken. Daaruit mocht echter niet afgeleid worden dat er sprake was geweest van ‘eenige kwalijke geintentioneerden’, dus van enige kwade opzet. Zij had zelf immers ook veel schade geleden.

Niet zo zeer het beroep van Geertrui op het geschreven ‘regt’, waarmee ze mogelijk de rechten voortvloeiend uit haar poorterschap bedoelde, als wel het beroep op het natuurrecht is opvallend. Waarschijnlijk was dat om haar verzoek kracht bij te zetten: natuurrecht stijgt immers uit boven lokale wetten.²⁶ Niettemin blijft het opmerkelijk dat een gewone dorpeling als Geertrui Blom zich op het natuurrecht beriep, tenzij ze professionele hulp heeft ingeschakeld voor het opstellen van het rekest. Het gebruik van termen als ‘zij suppliant’ geeft aanleiding dit te denken. Geertrui vroeg in haar rekest minder dan waar ze recht op had en het verzoek werd dan ook toegestaan, waarschijnlijk vooral vanwege de lieve vrede in het dorp.

Ook andere aanstichters van branden ondervonden problemen, zoals de joodse slager Hartog Michielsz Levie uit Hilversum die na de brand in 1766 eveneens het dorp wilde verlaten, maar noodgedwongen bleef toen hij geen toestemming kreeg zich in Naarden te vestigen.²⁷ De bakker door wiens nalatigheid de brand in Lutjebroek in 1763 werd veroorzaakt, kreeg wel toestemming zijn huis te herbouwen maar mocht geen nieuwe bakkerij beginnen waarna hij (noodgedwongen) kramer in zout en zeep werd.²⁸ Ondanks de pogingen van predikanten om rampen voor te stellen als een straf voor de hele samenleving, ondervonden de aanstichters dus wel degelijk sociale problemen, maar de aanstichters in Hilversum, Strijen en Lutjebroek werden niet strafrechtelijk vervolgd.

---

²⁵ Kopie rekest Geertrui Blom van 29 jan 1760: *RAD 602 Oud-rechterlijk archieven Strijen, inv.nr. 30 registers verzoekschriften (1727-1782)* 91v-r.

²⁶ De brief is als kopie overgenomen in het register van rekesten, het origineel is niet aanwezig in *RAD 602 Oud-rechterlijk archieven Strijen, inv.nr. 33 bijlagen bij registers van verzoekschriften 1727-1811*. Weduwen waren in Holland handelingsbekwaamheid, Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 61.

²⁷ Harry van der Voort en Coen van der Voort, ‘Bij hem begon de dorpsbrand in 1766’, *Hilversums Historisch Tijdschrift ‘Eigen Perk’* 1 (1993) 175–184, aldaar 180.

²⁸ Ruitenbergh, *Grote brand*, 49–65.

Bibliografie

Archieven, handschriften

AD: Archief Delft, Delft

- *Oud-archief stadsbestuur Delft, 1*
  - *Inv.nr. 15.1 Resolutieboeken Veertigraad 1566- 4 jan 1650*

BL: The British Library

- *Additional Manuscripts 6394. Sir William Boswell Papers vol I*

ECAL: Erfgoedcentrum Achterhoek Liemers, Doetinchem

- *Hervormde Gemeente Varsseveld 1644-1980, 0304*
  - *Inv.nr. 409 Aanbevelingsbrieven en vergunningen voor het houden van collecten voor het dorp en de kerk te Varsseveld die door brand zijn verwoest 1724*
  - *Inv.nr. 410 Staat inwoners te Varsseveld met brandschade 1724*
  - *Inv.nr. 411 Collecteboek van gehouden collecten in Holland voor de herbouw van de verbrande kerk te Varsseveld 1724, 1725*
  - *Inv.nr. 412 Collecteboek Graafschap Zutphen 1724*
- *Plaatselijk bestuur Heerlijkheid Lichtenvoorde 1622-1811, 0115*
  - *Inv.nr. 31 Stukken betreffende inzamelingen, gedaan naar aanleiding van de stadsbrand van 5 september 1735 (1737)*
- *Plaatselijk bestuur Wisch, 1419-1817, 0539*
  - *Inleiding*
  - *Inv.nr 1411 Verklaringen van verschillende autoriteiten betreffend een brand te Varsseveld 1723*
  - *Inv.nr. 1412 Stukken betreffende op verschillende plaatsen gehouden collecten ten behoeve van de door brand getroffen en te Varsseveld 1723-1724*

ELO: Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden

- *Schepenbank (Oud-rechterlijk archief) Leiden, 0508*
  - *Inv.nr. 3 Criminele vonnisboeken dl. 15 dec 1647-1664*
- *Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A*
  - *Aflezingsboeken: Inv.nrs. 22 (1649-1656), 26 (1685-1695), 27 (1696-1706)*
  - *Inv.nr. 152, Burgemeesterdagboek 1653-1657*
  - *Notulboeken burgemeesterskamer: Inv.nrs. 192 (1682-1698), 212 (1765-1766)*
  - *Inv.nr. 322 Missivenboek 1758-1762*
  - *Inv.nr. 6393 Financiële steun aan Franse geloofsvluchtelingen 1685-1687*
- *Waalse gemeente Leiden 0503*
  - *Inv.nr. 162, Kasboek inkomsten en uitgaven voor de Piemontezen 1733-1748*

GAH: Gemeentearchief Hulst

- *GAH 003 Parochie van de H. Willibrordus te Hulst*
  - *Inv.nr. 6.1 Kort historische overzicht van de armenzorg*

GldA: Gelders Archief, Arnhem

- *Staten van het Kwartier van Zutphen en hun Gedeputeerden, 0005*
  - *Inv.nr. 40 Repertorium op Kwartierrecessen Zutphen 1700-1794*
- *Gelders Rekenkamer 0012*
  - *0522 Supplement Landdagsrecessen 1724-1731*
- *Hof van Gelre en Zutphen 1543-1811, 0124*

- *Heerlijkheid Wisch, 0443, Inleiding*
- *Gelderse Landdagrecessen Regesten [op Inv.nrs. 124 Hof en 0012 Rekenkamer], 1707*
  - *Inv.nrs. 1711-1780 [Regesten over 1711-1780]*

GrA: Groninger Archieven, Groningen

- *Staten van Stad en Lande, 1594-1798, 1*
  - *Inv.nr. 102 Alfabetische inhoudsopgave Staatsresolutiën 1595-1700*
  - *Inv.nr. 461 Placcaatboek 1635-1663*
  - *Gedrukte plakkaten: Inv.nrs. 475 (1605-1669), 476 (1670-1693)*
- *Waalse gemeente Groningen (1563-1926) 1364*
  - *Inleiding*

HA: Hardenbergs Archief, Hardenberg

- *Stadsgericht Hardenberg, 001*
  - *Inv.nr. 6 Register van resolutiën, keuren, rechten (1362, 1544-1780)*
  - *Inv.nr. 76a Collecteboek en[...] steunverlening voor slachtoffers van de brand 1708*
  - *Inv.nr. 76b Steunverlening voor slachtoffers van de brand, 1708 en 1710*

HCL: Historisch Centrum Leeuwarden

- *Waalse Gemeente te Leeuwarden 1643-1889, 1711*

HCOd: Historisch Centrum Overijssel, Deventer

- *Schepenen en Raad Deventer 1591-1795, 0691*
  - *Resolutiën Schepenen en Raad en Gezworen Gemeente: Inv.nr 6h (1737-1751), Inv.nr. 6i (1751-1769)*

HCOz: Historisch Centrum Overijssel, Zwolle

- *Staten van Overijssel, 0003.1*
  - *Resoluties: Inv.nrs. 32 (1708 5 mrt-1 dec), 74 (1750 16 mrt-28 nov)*
  - *Inv.nr. 763 Requesten 1702-1712*
  - *Inv.nr. 1563 Rapport Commissie brand Enschede 1750 [23 okt 1752] & Bijlage Collecteboek Asd (1750)*
- *Stadsbestuur Zwolle, 0700*
  - *Inv.nr. 497 Ingekomen stukken Hardenberg*

HUA: Het Utrechts Archief, Utrecht

- *Domkapittel te Utrecht, 216*
  - *Inv.nr. 3677 Lijst Oostveen [...] 1687 met gedrukte aanschrijving van de Staten van Utrecht*
- *Familie Huydecoper, 67*
  - *Inv.nr. 95 Memories betreffende de opvang van hugenoten 1687*
- *Nederlands hervormde classis Utrecht, 24.1*
  - *Inv.nr. 2 Acta prov synode Utrecht 1640-1663*
- *Stadsarchief II (1577-1795) 702*
  - *Inv.nr. 121 dl. 26 Resoluties Vroedschap 1655-1660*
- *Stadsbestuur Utrecht Supplement, 703-a*
  - *Inv.nr. 540 Stukken betreffende eene collecte, gehouden door schout en gerecht van Pijsweerd ten behoeve van de 'Piemontesche daalieden', 1687*

KB: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

- *Jan de Boer, Chronologische historie van alle hetgeene is voorgevallen by de komste van Willem Karel Hendrik Friso [...] Alles door oor- en ooggetuygenisse naauwkeurig waargenomen door den schrijver dezès, Jan de Boer in Amsterdam. Journaelscherwijze geschreven door den autheur in ao. 1747 en 1758, Hss. 71 A 8-12*

NA: Nationaal Archief, Den Haag

- *Collectie Aitzema 1584-1669, 1.10.02*
  - *Inv.nr. 5 Dagboek 1655-1656*
- *Collectie De Jonge van Ellemeet, 1.10.50*
  - *Inv.nrs. 78-82 Resolutien raekende de collectes 1675-1707*
- *Familiearchief Surendonck, 3.20.57*
  - *Inv.nr. 221 Missiven van Jacob Surendonck aan het stadsbestuur en aan Johannes Hudde, burgemeester van Amsterdam, betreffende een collecte voor de Camisards in de Chevennes 5 mei 1703*
  - *Inv.nr. 223 Resolutie van de Staten-Generaal inzake een omslag over de provincies tot het bijeenbrengen van f. 100.000,- ten behoeve van de Camisards 26 februari 1705*
- *Hervormde Classis te 's-Gravenhage, 3.18.62.02*
  - *Inv.nr. 3 Notulen 1636-1676*
- *Raad van State 1.01.19*
  - *Inv.nr. 1816 Verbalen speciale commissies 1748-1749*
- *Raad van State 1.01.19.02*
  - *Inv.nr. 36 m 'Strijen' Verzoekschrift van Schout en Gerecht van Strijen aan de Staten van Holland om hulp na de brand van 22 mei 1759, 1759*
- *Staten van Holland/ Gecommitteerde Raden, 3.01.05*
  - *Resoluties: Inv.nrs. 3099 (1749), 3131 (mei-aug 1759)*
- *Staten-Generaal 1.01.02*
  - *Resoluties: Inv.nrs. 133 (jul-aug1655), 3201 (1642), 3202 (1643)*
  - *Inv.nr. 5896 Liassen Engelandt 1643-1644*
  - *Ingekomen requesten: Inv.nr. 7813 (1749 jan-feb), 7853 (1759 juni-juli)*
  - *Inv.nr. 11888 Brievenboeken, ingekomen Engeland 1644-1646*
  - *Loketkas en Secrete kas*
    - o *Inv.nr. 12578.43 Bemoeiingen waldenzen die in de valleien van Piemont om hun godsdienst vervolgd worden, 1662-1663*
    - o *Inv.nr. 12569.140 Brief van Genève en stukken betreffende [...] de distributie van de in de Republiek ingezamelde gelden onder de Waldenzen 1665-1660*

NHA: Noord-Hollands Archief, Haarlem

- *Ambachts- en gemeentebestuur Heemskerk, 1032*
  - *Inv.nr. 224 Stukken betreffende de in alle provincies van de Verenigde Nederlanden gehouden collecte voor de arme Piemontezen 1687-1688*
- *Ambachtsbesturen van Haarlemmerliede en Spaarnwoude, 1576*
  - *Inv.nr. 268 Stukken betreffende een - in opdracht van de Staten gehouden - inzameling in Spaarnwoude voor de Pimonteese Dalluiden, die hun land wegens geloofsredenen hebben moeten verlaten, 1731*
- *Bibliotheek 3000*
  - *Inv.nr. 453 Lyste van een schip gelaaden met liefde-gaaven. Den 13de September 1747 van Haarlem na Bergen-op-den-Zoom, afgevaaren met schipper Jan Gerritse. ((Haarlem: Erfgen. lz. van Hulkenroy 1747)*
- *Ambachtsbestuur Velsen 1415-1813, 3701*
  - *Inv.nr. 556 Stukken betreffende het houden van een collecte in opdracht van de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier voor de wederopbouw van de kerken in Bergen op Zoom en Sas van Gent en voor geruïneerde ingezetenen, 1749*
- *Stadsbestuur Haarlem, 3993*
  - *Inv.nr. 65 Ingekomen stukken 1731*
  - *Inv.nr. 334 Resoluties Vroedschap 1655-1657*
  - *Resoluties Burgemeesters: Inv.nrs. 501 (1652-1655), 511 (1687-1690)*

- *Inv.nr. 6897 Specificatie van de te Haarlem gecollecteerde gelden voor de Waldenzen 1655*

RAA: Regionaal Archief Alkmaar, Alkmaar

- *Gemeente Alkmaar 1254-1815, 0001*
  - *Inv.nr. 172 Missive-boek 16 nov 1752 - 24 apr 1777*
- *Gemeente De Rijk 1607-1816, 0416*
  - *Inv.nr 188 Requesten aan de Staten van Holland om financiële bijstand, alsmede om collecten te mogen houden, wegens de grote brand*
  - *Inv.nr. 253 Octrooi van de Staten van Holland voor schepenen en vroedschappen van De Rijk tot het houden van een loterij, groot f.500.000,-, ten behoeve van de gereformeerde en doopsgezinde armen*
- *Banne Graft en gemeente Graft 1607-1970, 0418*
  - *Inv.nr. 630 Eindrekening van de ontvangsten en uitgaven ter zake van de brand van 1705, met stukken betreffende de collecten en de loterij, alsmede de aanbesteding van nieuwe huizen*
- *Collectie Aanwinsten, 0850*
  - *Inv.nr. 41 Bontius de Waal, Joachim, Oorspronck en opkomst der stede Alckmaar, beginnende anno DL uyt seer oud manuscript berustende ter liberije deser stadt gecopieert ende vervolgt tot MDCCLX*

RAD: Regionaal Archief Dordrecht, Dordrecht

- *Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, 955*
  - *Inv.nr. 2974 Octrooi Staten van Holland tot vermindering van lasten en het aangaan van een lening door het dorp Strijen [...] 1759*
- *Collectie van handschriften, 150*
  - *Inv.nr. 202 Register uitkeringen aan gedeputeerden van de brand te Strijen op 22 mei 1759, 1759-1760*
- *Gemeente Strijen 1581-1813, 615*
  - *Stukken betreffende de brand van 22 mei 1759 die grote delen van Strijen in de as heeft gelegd, alsmede van de wederopbouw van het dorp: Inv.nrs. 158 (1759-1760) en 159 (1759-1762)*

Oud-rechterlijk archieven Strijen, 602

- *Inv.nr. 30 Verzoekschriften 1727-1782*
- *Inv.nr. 33 Bijlagen bij verzoekschriften 1727-1811*
- *Inv.nr. 54 Resoluties en notulen schout en schepenen 1752-1794*
- *Stadsarchieven Dordrecht, 3*
  - *Resoluties Burgemeesters: Inv.nrs. 853 (1759-1761), 854 (176-1763)*

SAA: Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

- *Archief burgemeesters. 5024*
  - *Inv.nr. 45 secrete notulen 17 jul 1669-30 jan 1745*
- *Archief van de Thesaurieren Ordinaris, 5039*
- *VDGA: Archief Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, 565*
  - A. *Commissie voor Buitenlandsche Nooden [verder CieBuNo], invnrs. 1005-2306*
Waarvan de belangrijkste zijn:
    - *Inv.nr. 1005 Resolutieboeken, 6 dln., 1714-1804*
    - *Inv.nr. 1009: Aantekeningen over de vervolgingen in Zwitserland en in de Palts door Hendrik Toren, 2 dln. [1710-1731, 1735; verder: AHT], 1-218, daarna z.p.*
    - *Inv.nr. 1392, Jacob Vorsterman, Relas wegens het afvoeren der doopsgezinden uit Zwitserland en tot overbrengen van velen hunner in Nederland (1710-1713) [verder: RJV]*
  - C. *Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam*
    - *Inv.nr. 488 Memoriael wegen den ontfang en uytgave vande collecten voor de doopsgesinden op der Schelling gedaen, 1667*
- *Archief Burgemeesters Groot Memoriaal 1474-1895, 5023*
  - *Inv.nrs. 10 (5 sept 1721-3 juni 1745), 12 (31 jan 1758-23 nov 1775)*
- *Hervormde kerkenraad Amsterdam, 376*

- 'Protocol' [acta]: Inv.nrs. 5 (1621-1627), 7 (1633-1644), 9 (1653-1658), 20 (1729-1735)
- Vroedschap Amsterdam, 5025
  - Vroedschapsresoluties: Inv.nrs. 21 (30 jul 1655-28 jan 1658), 24 (2 mei 1663-13 jul 1665)

SAGV: Streekarchief Gooi en Vechtstreek:

- Archief [...] hervormde gemeente Hilversum, 0039.1
  - Inv.nr. 72 A Octrooi van de Staten van Holland en Westvriesland d.d. 7 november 1766
- Particulier archief Albert Perk, 004
  - Inv.nr. 99 Stukken betreffende de brand van 1766 en de daaropvolgende collecte

SAVPR: Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg, Brielle:

- Collectie Kluit, 501
  - Kluit, Jan, 'Historische jaerboeken der stad Briel', 1747-1795: Inv.nrs. 1-11

UBL: Universiteitsbibliotheek Universiteit Leiden

- Collectie Bibliothèque Wallonne (1536-2004)
  - AW1, Actes des Synodes: Inv.nrs. 21 (1727-1729), 22 (1730-1732)
  - AW2, Comité Vaudois
    - Inv.nr. 853 Stukken over de Waldenzen, 1655-1816
    - Inv.nr. 987 Louis Bresson, Notice sur le Comité Wallon pour les affaires vaudoises, z.j.
  - AW2 Hulp aan buitenlandse protestanten, [...] collectes [...] Groningen voor de Waldenzen, de kerken en de scholen in de Palts en de vervolgte protestanten in Frankrijk en elders
    - Inv.nr. 1437 Piemonte (1687)
    - Inv.nr. 1438 Palts (1695)
    - Inv.nr. 1439 Frankrijk, de Valleien en elders (1699)

UB VU: Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit, Amsterdam

- UB VU Verzameling van diverse stukken uit eigen bezit
  - Inv.nr. XV.05031 Udemans, Godefridus Cornelisz, [verzameling aantekeningen 1600-1650]

WA: Waterlands Archief, Purmerend

- Dorpsbestuur Broek in Waterland, 0680
  - Inv.nr. 49 Resoluties [...] verzoeken van plaatselijke notarissen [Akte ivm overdracht collectegeld tbv Strijen]

WFA: Westfries Archief, Hoorn

- Collectie gedrukte stukken, 0391
  - Inv.nr. 8L Het verbrande Lutjebroek (Enkhuizen, Willem Palenstein Semeins 1763)

ZA: Zeeuws Archief, Middelburg

- Acta Classis Walcheren 1602-1816, 28.1
  - Inv.nr. 3 (1 dec 1639-13 feb 1653)
- Gedrukte notulen Staten van Zeeland 1574-1807, 2.2
  - Inv.nr. 3359 (1643)
- Hervormde Gemeente te Middelburg, 1700
- Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer B', 505 8. Rentmeester der domeinen en geestelijke goederen over het Committimus, 1585-1794, Inleiding
- Verzameling aanwinsten [...] 1955-1999, 16e-20e eeuw, 33.3
  - Inv.nr. 1961.26 Aantekeningen uit actaboek van de kerkenraad der Nederduits Gereformeerde Gemeente van Middelburg 1579-1761

Online-bronnen en -literatuur

'Bibliografia Valdese' <<http://www.bibliografia-valdese.com/jspwald/index.jsp>>

'British Civil Wars, Commonwealth and Protectorate, 1638-60' <<http://bcw-project.org/>>

'Center for Philanthropic Studies' <<http://www.giving.nl/>>

Consortium of European Research Libraries (CERL) Thesaurus <<http://thesaurus.cerl.org/record/cnp01406037>>

'Delpher - Boeken Kranten Tijdschriften' <<http://www.delpher.nl/>>

'Dutch Pamphlets Online (DPO)' <<https://brill.com/view/db/dupo>>

'Early English Books Online (EEBO)' <http://eebo.chadwyck.com/home>

Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online (GAMEO)

<<http://gameo.org/index.php?title=Waterlanders>>.

'Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861'

<<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Repertorium>>

Schutte, O., 'Repertoria der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland en het buitenland

1584-1810' (1976) <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/schutte>

'Statenvertaling online' <<http://www.statenvertaling.net/>>

Trinity College Dublin, '1641 Depositions Website' <<http://1641.tcd.ie/about.php>>

Gedrukte primaire bronnen en bronpublicaties

- A declaration and ordinance of the Lords and Commons assembled in Parliament for new loans and contributions as well from the united provinces of Holland as from England and Wales for the speedy relief of the miserable and distressed estate of the protestants in the kingdom of Ireland ; Whose lives are dayly sacrificed not only to the malice of their and our bloody enemies, the popish rebels, but likewise to starving, cold, and hunger (EEBO Wing/E1297) (Londen: Edw. Husbands 1643).*
- Aitzema, Lieuwe van, *Herstelde leeuw, of Discours, over 't gepasseerde inde Vereenichde Nederlanden, in't jaer 1650 ende 1651* (Jan Veely 1652).
- , *Saken van staet en oorlogh, 1621 - 1668, 6 dln.* (Folioversie; Den Haag 1669).
- Amsterdamsche courant (1670-1903):* 17 sept 1731; 22 dec 1731; 20 mei 1749, 17 juni 1749, 2 sept 1766.
- Antwoord-brief van de hoogh-mogende heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, int Frans ende Nederduyts. Op den brief vanden hertogh van Savoyen, van den 19. augusti 1663, ter sake vande arme verdruckte inde valleyen van Piedmont (Knuttel 8713) (z.p.: z.n. 1663).*
- Apollonius, Willem, Johannes Rogiers en Philipus Lansbergius, *A remonstrance presented to the high and mighty lords the States of Zealand by the deputies of the foure classes of Zealand concerning the welfare of the Church of England [...]* (EEBO Wing/R1026) (Londen: R. Oulton 1643).
- , --- en ---, '[Remonstrantie aan de Staten van Zeeland]', in: Udemans, Godefridus Cornelisz, [verzameling aantekeningen 1600-1650]. *Hss. UB VU Verzameling van diverse stukken uit eigen bezit XV.05031* ([Zeeland (m.n. Zierikzee)] 1643) 521–531.
- Arnaud, Henri, *Histoire de la glorieuse rentrée des Vaudois* (1710).
- Bangs, Jeremy Dupertuis, *Letters on toleration. Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine Mennonites, 1615-1699. The transcriptions [verder: Transcr.]* (CD; Rockport, ME 2004).
- , *Letters on toleration. Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine Mennonites, 1615-1699. [verder: Letters]* (Rockport, ME 2004).
- Beuckelaer, Corneli(us), *Spiegel voor de ieucht. Daer in oude en ionghe konnen sien de wreede tirannijen, en moordadigheden ghepleeght in meest alle de deelen vande wereldt [...]* (Knuttel 8991) (Middelburg: Iacobus de Later 1664).
- Beweegreden en propositie tot soulaas der arme Franse vluchtelingen van de gereformeerde religie (Thyspf 11685) (Amsterdam 1688).*
- Bladwyzer op de decreeten van de Algemeene Vergadering, en op de besluiten der Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lighaam des Bataafschen volks* (1799).
- Braght, Tieleman Jansz. van, *Het bloedig tooneel, of Martelaerspiegel der doops-gesinde of weereeloose christenen, die, om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker, geleden hebben, ende gedood zijn, van Christi tijd af, tot desen tijd toe* (2e druk; Amsterdam 1685).
- 'Brand Hilversum. Ingezonden brief van 1 juli', in: Cornelis van Engelen ed., *De Filosooph (1766-1769)* (Amsterdam 1766) 208–216.

- Bremer, Johannes, *Het verlost Nederland opgewekt tot een' betaemelyke lof- en dank-betuiging aen den allerhoogsten God, voor den geschonken vrede. In eene predikaetsie over Psalm CXLVII, vs. 12,13,14 ter gelegenheid van den algemeenen dank- en bededag over den vrede, op den 18 october des jaers 1748, tusschen Vrankryk en d'andere in oorlog zynde mogendheden gesloten. Uitgesproken den 11 van juny 1749* (Amsterdam: Jacob ter Beek 1749).
- Brief uyt Delft verhalende de gruwelijke en verschrikkelijke ruine van een groot gedeelte der zelve stad, door het op-springen van het kruid-huys aldaar. Geschreven den 13. October 1654* (Thyspf 6417) (Rotterdam: Johannes Naeranus 1654).
- Brief van de kercken in Yerlandt, aen de kercken in Zeelandt, inhoudende een dancksegginge over den leeftocht hun toe-ghesonden (dd 12 aug 1644 (os); Knuttel 5154)* (Amsterdam: A. Jacobsz 1645).
- Brieven van de evangelische cantons van Switserlant aen de H. Staeten Generael, van de H. Staten Generael aen de evangelische cantons in Switserlant, ende van de protector van Engelant aen de H. Staten Generael* (Knuttel 7617) (z.p.: z.n. 1655).
- Broense, Jan, *De beschouwer der verwoesting, wegens de verschrikkelyke en felle brand te Lutjebroek, gelegen tusschen Hoorn en Enkhuyzen, op vrydag den 11 maart 1763* (Amsterdam: Barent Koene 1763).
- Bruin, Claas, *Ter gedachtenisse en roem van Hollands liefdadige mededeelzaamheyd, aan de verdrevene geloofsgenoten. Collecte gedaan in Holland en West-Vriesland voor de verdrevene Piemontoisen op den 10de september en volgende dagen des jaers 1731* (Knuttel 16814) [verder: Collecteprent 1731] (Amsterdam: Gerrit Bos 1731).
- Burger van Schoorel, Dirk, *Chronyk van de stad Medemblik* (Hoorn: Jan Duyn 1767).
- Calaminus, Christianus, 'Den tegenwoordigen stant vande saecke, van het over-blyfsel vande martelaeren inde valleyen van Luserne ende Angrogne', in: *Articulen tusschen den grave van Wittenbergh [...] ende de palatins van Posnanien* (Knuttel 7601) (Den Haag: Hendricus Hondius 1655) 89–92.
- Casas, Bartolomé de las, *Den Spiegel der Spaensche tyrannye gheschiet in West-Indien* (Amsterdam: Jan Evertss. Cloppenburg 1620).
- Cau, Cornelis, e.a., *Groot placat-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de[...] Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, ende van de [...] Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, mitsgaders vande [...] Staten van Zeelandt [...] 1658-1797, 10 dln.* (Den Haag 1658).
- Cranford, James, *The teares of Ireland [...]* (EBO Wing / C6824) (Londen: Iohn Rothwell 1642).
- , *Yrelantsche traenen: waer in levendich is affgebeeldt ende als in een schilderje verthoont, een lijstje, vande noyt gehoorde wreedtheden ende barbarische verraderijen der bloedt-dorstighe jesuwijten, met de papistische factie aldaer. Tot waerschouwinge van andere volckeren, haer mede-susters [...]* (Knuttel 4804) (Amsterdam: Broer Jansz. en Jan van Hilten 1642).
- Cromwell, Oliver, *Een declaratie van syn Hoogheyd, met advyse van sijn Raedt: noodende het volck van Engeland ende Wales tot een solemnele vasten-dach ende humilatie* (Knuttel 7618) (S.l. 1655).
- Den Brittannischen donderslach, ofte naerder ghespreck, over het teghenwoordighe Engelsche wesen, ende de droevige verwerringen, beroerten, ende oorloghen, daer ontrent ontstaen. Daer in het ghene dien*

- aengaende tot waerschouwinghe vande Geunieerde Provintien in den Britannischen blixem onlancks seer duydelyck is verthoont, ende aangewesen [...] (Knuttel 4971A) (z.p. 1643).
- Dialogue sur les imposts de Hollande* (Knuttel 13040) (Amsterdam 1688).
- D.V.B., *Nederlantschen droom, ofte v wonderlick visioen, ten toone ghestelt tot opwekkinghe van alle trouhertighe liefhebbers des vaderlands* (Knuttel 5029; pseud. Dirck van Baardt) (z.p.: z.n. 1643).
- Een brief van de synode van Zeelant aen de gecommiteerde van de generale vergaderinge der kercke in Schotlandt. Eerst by hun den 18 July 1643 in 't Latijn beschreven [...]* (Knuttel 4991) (z.p. 1643).
- Een declaratie van de beyde Huysen des Parlements, aen sijn majest. den 9 Martij ouden stijl ghepresenteert* (Knuttel 4820) (Amsterdam: Jan van Hilten, 1642).
- Een Klachte aen 't Huys der gemeente, ende resolutie vande vrye protestantsche onderdanen der steden London ende West-munster, alsmede van d'omliggende graeffschappen, genomen. Dienende tot antwoorde op den Britannischen blixem* (Knuttel 4968) (Amsterdam: J. Broersz 1643).
- Eenen sent-brief van de Nationale Synode van Schotlant, aen de Nederlantsche kercken, inhoudende een hertige dancksegginghe, van de liberale collecte aen die van Yerlant, met noch andere considerable materien* (Knuttel 5062) (Middelburg: Z. Roman 1644).
- Elvervelt, Henrik van, *Ter gedagtenisse van den liefdadige onderstand der Vereenigde Nederlandse Provincien, bestaande in een collecte voor de Land en geloofsgenooten van Bergen op Zoom, Sas van Gent, enz. tot herstelling van hunne schade in den oorlog geleeden, en herbouwing hunner kerken; gedaan op den 16 juny des jaars 1749 [verder: collecteprent BoZ]* (Gerrit Bos en Cornelis Wilt 1749).
- Engelandts Klachte ende Geschrey over Nederlands gheveysde, ondanckbare ende onbarmhertighe procedueren teghen haer* (Knuttel 4973) (z.p. 1643).
- Engelants Clachte, Geschrey ende Wee over Nederlands, gheveysde, ondanckbare ende onbarmhertighe proceduren tegen haer [...]* (Knuttel 4974) (Vryburgh 1643).
- Engels in-ge-vvant. Wt-ghestort in den schoot van de Ed: Ho: Mo: Staten Generael, en aen sijn Hoogheydt den Prince van Orangien. Mitsgaders: Aen alle trouhertighe Nederlanders, ende lief-hebbers van de ware gereformeerde christelijcke religie en vryhey, teghens alle gheweldt en slavernie* (Knuttel 4983) (z.p.: z.n. 1643).
- Faure, Jean, *Beknopte historie van de stad Bergen op Zoom: een geschiedenisboek uit 1761*. W.A. van Ham ed. (Tilburg 2010).
- Firth, C., en R.S. Rait, *Acts and ordinances of the interregnum, 1642-1660* (Londen 1911) <<http://www.british-history.ac.uk/source.aspx?pubid=606>>.
- Folkers, Jacobus Adrianus, *Dagverhaal van het beleg van Bergen-op-Zoom in 1747* (oorspr. 1747; Den Bosch 1895).
- Foxe, John, *Acts and monuments* (Wing, F2035) (Londen: The Company of Stationers 1641).
- Gauge, Willam, *Copie van eenen brief [...]. Ontdeckende den jammerlijckenende ellendige stant, van vele duysenden arme Protestanten in Yerlant om daer door de kercke van Nederlant te bewegen tot Christelijcke compassie ende mede-doogentheyt* (Knuttel 4992) (Middelburg: Zacharias Roman 1643).

- G.L.V., *Brittish lightning [...] translated for the benefit of Brittain* (EEBO Thomason / E.96[21], pseud. Gisbertus Voetius) (z.p.: z.n. 1643).
- , *Den Britannischen blixem, of subijte verwerringhe, in Enghelandt, Schotlandt, ende Yerlandt, tot waerschouwinghe van de Geunieerde Provincien [...] op dat wy haer plaghen niet deelachtich en werden* (Knuttel 4869, pseud. Gisbertus Voetius) (z.p. 1642).
- Haemstede, Adriaan van, *Historie der martelaren* (Dordrecht: Jacob Braat 1657).
- Heimenberg, Casparus Henricus van, *Vreede en boetbazuin, geblaazen op den dank en biddag, over den vreede te Aken, geslooten op den XVIII van wynmaand des jaars 1748 en gevierd op den XI van zomermaand des jaars 1749. In twee kerkredenen voorgedraagen [...]* (Haarlem: Jan Bosch 1749).
- Henrietta Maria, *The protestation of her Royall Maiestie given at Her departure from Scheveling, Febr. 25 1643 old style against [...] the States Generall [...]* (Knuttel 4985a) (Londen: Hancocke 1643).
- Het inghewant der bedruckte, lijdende, recht religieuse Engelsche. Wt-ghestort inden schoot van hare broeders ende bontghenooten, de trouw-hertige Nederlanders* (Knuttel 4980) (z.p. 1643).
- Historisch dag-verhaal* (Knuttel 17843) (Haarlem: Izaak en Johannes Enschede 1748).
- Hollandsche historische courant* (Delft, 1736-1787): 20 mei 1749.
- Hollandsche Mercurius, behelsende het ghedenckweerdigste in Christenrijck, voor-ghefallen binnen 't gantsche jaer (1651-1691) [verder: Holl. Mercurius]* (Haarlem).
- Hondius, Jodocus, *Grouwelijke wreede moord en vervolging aan de Vaudoisen in Piemont* (BWB 755) (Amsterdam 1655).
- Index [...] resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt (1574-1798)* (Den Haag 1574).
- Janssen, Johannes, *De kerk van Bergen op den Zoom herstelt, en ingewyd [...]* (Knuttel 18409) (2e druk; Bergen op den Zoom, Rotterdam: Jakob vander Linden, Hendrik Maronier 1753).
- Jordan, Thomas, *The Christian souldier [...] containing true rules for a souldier* (EEBO Wing / J1022) (Londen: Edward Christopher 1642).
- Journal of the House of Commons* [verder: JHoC] (Londen 1547) <<https://www.british-history.ac.uk/search/series/commons-jrnl>>.
- Journal of the House of Lords* [verder: JHoL] (Londen 1509) <<https://www.british-history.ac.uk/search/series/lords-jrnl>>.
- Kerkelyk plakaat-boek 5 dln. [verder: KPB]* (Den Haag 1722).
- Kessel, Gosuinus van, *Neerlandts Gedenk-Dag ofte historische predicatie betreffende de honderdt-jaarige gedachtenisse van den Munsterschen Vreeden op den jaarlykschen dank- vast- en Beeden-dag, den 13 Maart 1748* (Den Haag: Frededrik Boucquet 1748).
- Knuttel, W.P.C., *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700, 6 dln.* RPG KS (Den Haag 1908-1700).
- Laetst oft nieuwst authentyk en seer waerachtigh verhael aengaende de vervolgingen ende moorderijen der gereformeerde kercken in Piedmont wedervaren [...]* (Knuttel 7634) (z.p.: z.n. 1655).
- Léger, Jean, *Histoire generale des eglises evangeliques des Valles de Piemont ou Vaudoises, 2 dln.* (Leiden 1669).

- Legerus, Iohannes, e.a., *Translaet uyt den Françoysche, vande missive, geschreven aen de Hooge en Mogende Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden. By de predikanten, ouderlingen, ende andere getrouwe ledematen der verwoeste kercken in Piemont. Ende gedateert Pianache, in 't dal van Perouse den 27 iulij 1655 (Knuttel 7626)* (Den Haag 1655).
- Léry, Jean de, 'Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573)', in: Géralde Nakam ed., *Au lendemain de la Saint-Barthélemy. Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573) de Jean de Léry* (Parijs 1975) 171–361.
- Leydse Courant (1686-1902)* (Leiden): 2 juli 1759, 29 okt 1759, 3 sept 1766.
- Lodensteyn, J. van, *Ontfang-schrift van de leeraren [...] nopende de penningen henl. uyt de Provincie van Utrecht gedurende hunne laatste vervolginge in de jaren 1663 en 1664 tot nodig onderhoud toe-gesonden (Knuttel 9236)* (Utrecht: H. Versteegh 1666).
- , *Uyt-spanningen, behelsende eenige stigtelyke liederen en andere gedigten*. L. Strengholt en A. Ros eds. (Naar ed. 1676; Utrecht 2005).
- Loosjes, Adriaan Pietersz, *Amelia Fabricius, of Delft door buskruid [sic] verwoest. Treurspel* (Haarlem 1807).
- Lowry, James W., *Documents of brotherly love. Dutch Mennonite aid to Swiss Anabaptists, dl. I, 1635-1709* (Millersburg, OH 2007).
- , *Documents of brotherly love. Dutch Mennonite aid to Swiss Anabaptists, dl. II, 1710-1711* (Millersburg, OH 2015).
- Lyst der generaale collecte in Holland [...] ten behoeve van de verdrevene Piemontoisen [10 sept 1731] [...] ter gelegenheid der collecte voor [...] Bergen op Zoom en Hulst [...]* (Amsterdam: Gerrit Tielenburg 1749).
- Maandelijkse Nederlandsche Mercurius (1756-1807): 1766*.
- Maurik, Willem van, e.a., *Zedige verantwoording der mennoniten, op zeker placcaat. Door de Ed: Gr: Agtbare Regeerders der stadt Bern, tegen de zo genaamde Wederdoopers uitgegeven* (z.p. [1710]).
- Middelburgsche courant (1758-1929): 26 sept 1766*.
- Morland, Samuel, *The history of the Evangelical churches of the valleys of Piemont [...]* (EEBO Wing / M2779) (Londen: Henry Hills 1658).
- Nederlands gedenkboek of Europische Mercurius (Amsterdam 1690-1756) [verder: Eu. Merc.]*: 1699, 1723, 1731, 1749, 1750.
- Nederlands wonder-toneel, geopend in de jaren 1747 en 1748* (Leiden: H van der Deyster en Philippus Bonk 1749).
- Nederlandsche Jaerboeken (1747-1764) [verder: NJ]* (Amsterdam: F. Houttuyn 1747).
- N.J., *Twee bedenckelijcke reden uyt oorsaecke van de afgrijslijke moordt der onnosele Waldensen (Knuttel 7636)* (z.p.: z.n. 1655).
- Ootmoedighe reqveste van alle de teghenwoordighe inwoonders der cheur-vorstelijcke Pfaltz (Knuttel 4474)* (z.p.: z.n. 1637).
- Oprechte Haerlemsche Courant (1664-1942) [verder: OHC]* (Haarlem): 4 nov 1687, 19 feb 1699, 20 mei 1749, 27 dec 1759, 16, 19 en 22 aug 1760, 28 juni en 20 sept 1766.
- Opregte Groninger Courant (1748-1773)*: 9 mei 1749, 13 mei 1749

- Order in welke de Omgange geschiet zyn op den 16 Juny, 1749 aan alle de Huyzen binnen Amsterdam, benevens de somme die in elk Wyk zyn gecollecteert (Kn 18239) (Amsterdam: J. Stanhoffius 1749).*
- Philaletius, Irenius, *De Na-wêen vande Vrede, ofte Ontdeckinghe van de kommerlijcke gheleghentheydt onses lieven Vaderlandts [...]* [Knuttel 6757] (z.p.: z.n. 1650).
- Philopatris, Theophilis, *Echo ofte weer-clanck op de Engelsche clachten, tot ontschuldighe vande rechtsinnige Nederlanders [...]* (Knuttel 4979) (z.p. 1643).
- Posthumus Meyjes, Guillaume, Hans Bots en Johanna Roelevink, *Livre des actes des églises Wallonnes aux Pays-Bas, 1601-1697*. RGP KS 101 (Den Haag 2005).
- Privilegien voor de Franse en andere gereformeerde vluchtelingen. Extract uyt het resolutie-boeck der Ed. Mog. Heeren Staten van stadt Groningen ende Ommelanden. Veneris den 5/15 february 1686 [Knuttel 12449] (Groningen 1686).*
- Reglement ende ordre, volgens de welcke de Ed: Mog: Heeren Gedeputeerde Staten van Frieslandt goetgevonden hebben, dat een generael collecte over de geheele Provincie sal worden gedaen, ten behoeve van de arme Franse gevluchte gereformeerden aen welke de gecollecteerde penningen sullen werden gedistribueert* (Leeuwarden: Rinnert Sydtse Arumsma 1686).
- Remonstrantien ende broederlijck versoeck vande kercken ende kerckendienaren der Vorstendommen van Svveybrugge ende Anhalt, ende Graefschappen van Nassauw ende Hanauw aen de kercken van Zuydt-Hollandt [...]* Augusto 1636 (Knuttel 4438) (Den Haag: A. Meuris 1636).
- Requeste van de gecommiteerde des Parlements in Engellant, aengaende den bedroefden toestant van vele duysenden arme protestanten in het Koninckrijcke van Yerlan. (Knuttel 4996) (z.p.: z.n. 1643).*
- Resolutiën [...]* Staten Generael der Vereenighde Nederlandsche Provinciën, 1685-1796 [verder: Res. SG] (Den Haag).
- Resolutien [...]* Staten van Hollandt ende Westvrieslandt, 1574-1798 [verder: Res. SvH] (Den Haag).
- Reverhorst, Hermanus van, *Stryen door het vyer verteert, voorgesteld in eene kerkelyke reden-voeringe [...]* (Dordrecht: Johan Georg Wittich 1759).
- Schabaelje, Jan Philipsz., 'Beschrijving van den grooten brand, voorgevallen in de Ryp, op den zesten january des jaars 1654', in: Jan Adriaenz Leeghwater ed., *Een kleyne chronycke* (Amsterdam: Abraham Cornelisz 1736) 14-24.
- , *Historisch verhael, van het wonderlick en schrickelick opspringen van 't Magasyn-huys, voorgevallen op den 12. October, 1654 binnen Delft. Met een beschrijvingh van des selven stadts beginsel, opkomen en wedervaringh, tot op desen tijdt* (Tymon Houthaek 1654).
- Scheltus, Isaac, *Groot Placaet-boeck [...]* Staaten Generaal [...]
- Staaten van Holland [...]
- Staaten van Zeeland, dl. 7 (t/m 1750) (Den Haag 1770).
- Schrijvens uyt Londen, tot naerder verklaringhe van het ingevant der bedruckte, lijdende, recht-religieuse Engelsche (Knuttel 4984) (z.p. 1643).*
- Schwartzenberg en Hohenlansberg, G.F. thoe ed., *Groot placaat en charter-boek van Vriesland, dl. V [t/m 1686] (Leeuwarden 1768).*
- Secrete resolutien [...]* Staaten van Hollandt en West-Vrieslandt, dl. 5 1679-1696.

- Simonides, Simon, *Vrienden-raedt, gegeven aen de besochte gemeynte van de Rijp, by een merckelick oordeel Gods over haer gegaen, door middel van een verschrickelicke brandt [...]* (Dordrecht: Andries van Hoogen-huyse 1655).
- Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Tweede deel vervattende eene beschrijving der Generaliteits Landen [...]* (Isaak Tirion 1740).
- Ter gedagtenisse der liefdadige inwoonderen van de Vereenigde Nederlandse Provincien, bestaande in een collecte [...] voor Hilversum [verder: Collecteprent Hilversum]* (Amsterdam: Pieter Jan Entrop 1766).
- Ter gedagtenisse voor de burgeren en inwoonderen der stad Amsterdam en derzelve jurisdictie* (Dirk Schuuring 1766).
- Texten, te Amsterdam gepredikt [...] op den 15. Juny, 1749 & Collecte, in de 30 wyken der stad Amsterdam [...] 16. Juny 1749 (Thyspf 14908)* (Amsterdam: Joris vander Woude 1749).
- 'The humble petition of of Adam Lawrence, Dierick Hoste, Maurice Thomson [...] treasurers for receiving contributions in Holland for the distressed protestants in Ireland [...]', in: *Journals of the House of Lords. Deel 10* (H.M. Stationery Office 1648) 135–154.
- Troost voor de vlugtende Waldensen, gevonden in Neerlands christelyke mildadigheid* (Amsterdam: Gysbert Rykman 1731).
- [Uitschrijving van een dank- en biddag op 25-02-1699 en een collecte voor refugiés uit Frankrijk, Piemont en de Pfalz (Thyspf 12675)]* ([Den Haag] 1699).
- Van de outheyt der evangelische kercken in de valleyen van Piedmont (Thyspf 7306)* (Utrecht 1662).
- Verdeeling der wyken van de stad Amsterdam, zo als dezelve op den 10de september 1731 zyn gecollecteert [...] voor verdreevene Piemontoise dal-lieden (Thyspf 13902)* (1731).
- 'Verslag Lord Inchiquin (SP 63/261 f.61, dd 27 jan 1646 [6 feb 1647 ns])', in: Robert Pentland Mahaffy ed., *Calendar of the State Papers relating to Ireland, of the reign of Charles I, Vol. 2: 1633-1647* (Londen 1901).
- Vincent, Philip, *The lamentations of Germany (EEBO STC (2nd ed.) / 24760.5)* (Londen: John Rothwell 1638).
- Vondel, Joost van den, *Hierusalem verwoest: treurspel [oorspr 1620]* (Amsterdam: Matthijsz, Paulus 1642).
- Vos, Willem de, en e.a., *De constitutie nopens het armen-bestuur, overwoogen in eene voordracht aan de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lighaam des Bataafschen volks [7 November 1798]* (Amsterdam: Gerrit Warnars 1798).
- Witte, Petrus de, *Delfschen donder-slagh ofte korte aenspraecke aen de bedroefde gemeynte van Delf* (Delft: Ian Pietersz Waalpot 1654).
- Wreede vervolginge, en schrickelijcke moordt aende Vaudoisen, in Piedmont geschiet in't jaer 1655 (Knuttel 7622)* (z.p.: z.n. 1655).
- Yrlands bloedende request [...]* (Knuttel 4993) (Dordrecht: Isaac Reyers 1643).
- Yrlands bloedende request [...]* (Knuttel 5044) (Franeker: Ulderick Balck 1644).
- Zee-Brant ontstaen uyt den Brittannischen Blixem (Knuttel 4970)* (z.p. 1643).

Secondaire literatuur

- Aa, A. J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, 20 dln.* (Haarlem 1852).
- Aalbers, Johan, *De Republiek en de vrede van Europa* (Groningen 1980).
- Adams, W.C., 'Whose lives count? TV coverage of natural disasters', *Journal of communication* 36 (1990) 113–122.
- Allemeyer, Marie Luisa, 'Profane hazard or divine judgement? Coping with urban fire in the 17th century', *Historical Social Research* 32 (2007) 145–168.
- Anderson, Benedict, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Herziene druk, oorspr 1983; Londen 2006).
- Andrew, Donna T., 'On reading charity sermons: eighteenth-century Anglican solicitation and exhortation', *Journal of Ecclesiastical History* 4 (1992) 581–591.
- Audisio, Gabriel, Claire Davison (vertaler), *The Waldensian dissent. Persecution and survival, c.1170-c.1570* (Cambridge (UK) 1999).
- Bakker, M., e.a., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985).
- Balmas, Enea Henri, en Grazia Zardini Lana, *La vera relazione di quanto è accaduto nelle persecuzioni e i massacri dell'anno 1655. Le 'Pasque Piemontesi' del 1655 nelle testimonianze dei protagonisti* (Turijn 1987).
- Baraz, Daniel, *Medieval cruelty. Changing perceptions, late antiquity to the early modern period* (Ithaca NY en Londen 2003).
- Barnard, Toby, '1641: A bibliographical essay', in: Brian Mac Cuarta ed., *Ulster 1641. Aspects of the rising* (Belfast 1993) 173–186.
- Barnett, Michael N., *Empire of humanity. A history of humanitarianism* (Ithaca NY 2011).
- Beekhuis-Snieders, J.W.Th.M., en H. Perton, *Nadere toegang op de protocollen van de Provinciale Synode van Drenthe 1622-1809* (Assen 1990).
- Bekkers, René, en Pamala Wiepking, 'Waarom geven mensen aan goede doelen?', *NEMOKennislink* (2006) <<https://www.nemokennislink.nl/publicaties/waarom-geven-mensen-aan-goede-doelen/>> [geraadpleegd 2 oktober 2018].
- Bekkers, R.H.F.P., Th.N.M. Schuyt en B.M. Gouwenberg eds., *Giving in the Netherlands 2015. Donations, bequests, sponsoring and volunteering. Summary of principle findings* (Amsterdam 2015) <<https://renebekkers.wordpress.com/2015/04/24/giving-in-the-netherlands-2015-summary-of-principle-findings/>> [geraadpleegd 22 februari 2017].
- Bender, Harold Stauffer, Cornelius J. Dyck en Dennis D. Martin eds., *The Mennonite encyclopedia: a comprehensive reference work on the Anabaptist-Mennonite movement, 5 dln.* (Hillsboro etc. 1955).
- Benedict, Philip, *Christ's churches purely reformed. A social history of Calvinism* (New Haven 2002).
- , 'Religion and politics in Europe, 1500-1700', in: Kaspar von Greyerz en Kim Siebenhüner eds., *Religion und Gewalt. Konflikte, Rituale, Deutungen (1500-1800)* (Göttingen 2006) 155–173.
- Bennett, Martyn, *The civil wars in Britain and Ireland, 1637-1653* (Oxford 1997).
- Berg, W.E.J., *De réfugiés in de Nederlanden, na de herroeping van het Edict van Nantes* (Amsterdam 1845).

- Bergin, Emma, 'Defending the true faith: religious themes in Dutch pamphlets on England, 1688-1689', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 217–250.
- Berkovitz, Jay, 'Jewish philanthropy in early modern and modern Europe. theory and practice in historical perspective', in: Yossi Prager ed., *Toward a renewed ethic of Jewish philanthropy* (New York 2010) 99–122.
- Bethencourt, Francisco, 'Humankind. From division to recomposition', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 29–50.
- Beuningen, W. van, *Het Geestelijk Kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen en van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland* (Arnhem 1870).
- Billier, Peter, 'Goodbye to Waldensianism?', *Past & Present* 192 (2006) 3–33.
- Blaupt ten Cate, Steven, *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden 1839).
- , *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, 2 dln.* (Leeuwarden en Groningen 1842).
- , *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland: van derzelve ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten, 2 dln.* (Amsterdam 1847).
- Bodel Bienfait, P.E.H., 'L'Église wallonne d'Utrecht, II 1671-1757', *Bulletin de la Commission de l'histoire des églises Wallonnes, 1e serie* 4 (1888) 241–292.
- Boele, Anita, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).
- Boer, David de, *Religious persecution and transnational compassion in the Dutch vernacular press, 1655-1745* (Diss. Universiteit Leiden en Universität Konstanz 2019).
- Boersma, Erica, 'Noodhulpbeleid bij stads- en dorpsrampen in de Republiek. Bovenregionale solidariteit in de achttiende eeuw', in: Lotte Jensen ed., *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw*. Themanummer *De Moderne Tijd* 4.3-4 (2020) 187–206.
- , 'Yrelandsche traenen gedroogd.' Transnationale solidariteit en lokale politiek in Zeeland, 1641-1644', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128 (2015) 201–222.
- Boisson, Didier, 'The Revocation of the Edict of Nantes and the Désert', in: Raymond A. Mentzer en Bertrand van Ruymbeke eds., *A companion to the Huguenots* (Leiden 2016) 221–245.
- Bokhorst, M., *Nederlands-Zwitserse betrekkingen voor en na 1700. Eerste deel 1685-1697* (Amsterdam 1930).
- Boomsma, Gerrit R., en Petra van Dam, '“Voor de ongelukkigen van de watersnood.” Historisch onderzoek naar de geefcultuur bij watersnoden in de negentiende eeuw', *TvW* 24 (2015) 24–37.
- Boot, J.A., 'Amsterdamse textielhandel met Twente en de Achterhoek in de 18e eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 13 (1971) 76–96.
- Bos, Rolf, en Stieven Ramdharie, 'Het beeld dat alles verandert', *de Volkskrant* (3 september 2015) <<https://www.volkskrant.nl/gs-b17600d9>> [geraadpleegd 5 augustus 2019].

- Bosch, Toon, 'Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861', *TvW* 21 (2012) 39–47.
- Bosma, Jelle, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997).
- , en Piet Visser, 'Inleiding. Over kettters en kerkvolk, notabelen en nieuwe rijken, socialisten en liberalen, vrijzinnigen en orthodoxen, heterodoxen en homoseksuelen, lesbo's en ander ongeregeld', *DGBn* 35/36 (2010) 9–22.
- Bosman, Machiel, *De polsslag van de stad. De Amsterdamse stadskroniek van Jacob Bicker Raije (1732-1772)* (Amsterdam 2009).
- Bots, Hans, 'Échos de la Glorieuse Rentrée des Vaudois dans les Provinces-Unies à travers la presse périodique et les pamphlets', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine.'* 11 (Turijn 1990) 379–390.
- , 'L'Écho de la Révocation dans les Provinces-Unies à travers les gazettes et les pamphlets', in: Roger Zuber en Laurent Theis eds., *La Révocation de l'Edit de Nantes et le protestantisme français en 1685* (Parijs 1986) 281–298.
- , en René Bastiaanse, 'Die Hugenotten und die niederländischen Generalstaaten', in: Rudolf von Thadden en Michelle Magdelaine eds., *Die Hugenotten 1685-1985* (München 1986) 55–72.
- , G.H.M. Posthumus Meyjes en Frouke Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid. De hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam 1985).
- Bourlier, Émile, *Livre Synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des Églises wallonnes des Pays-Bas 1563-1688, 2 dln.* (Den Haag 1896).
- Bouwman, M., 'Engelsche gereformeerden en independenten in Nederland voor drie eeuwen, 9 dln.', *De Heraut voor de gereformeerde kerken in Nederland* 3189–3197 (1939) n.p.
- Bozzay, Réla, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Hongaarse galeislaven en de vervolgingen van Hongaarse protestanten op grond van de notulen van de Provinciale Synode van Stad en Lande', *Acta Neerlandica* 8 (2011) 127–134.
- Breen, J. C., 'Collecten te Amsterdam in de achttiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 5 (1907) 131–152.
- Bruin, Guido de, 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 143–161.
- , 'Political pamphleteering and public opinion in the age of De Witt (1653-1672)', in: Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders eds., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden en Boston 2011) 63–95.
- Brüsewitz, J., 'Een opmerkelijke ontmoeting', *DGBn* 8 (1982) 100–106.
- , *Van deportatie naar emigratie. Een archiefonderzoek naar de overkomst van Zwitserse broeders naar de Republiek der Verenigde Nederlanden in de 18e eeuw* (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1981).

- Buddingh, D., 'Aanteekeningen betreffende de Waldenzen, voorkomende in de klassikale acten van Zeeland gedurende de jaren 1655-1662', in: N.C. Kist en Willem Moll eds., *Kerkhistorisch archief I* (Amsterdam 1857) 389–401.
- Buisman, J.W., 'Kerk en samenleving', in: R.C.J. van Maanen en S. Groenveld eds., *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2, 1574 - 1795* (Leiden 2003) 126–147.
- Burnham, John C., 'A neglected field: the history of natural disasters', *Newsletter of the American Historical Association* 26 (1988) 22–24.
- Buursma, A., *'Dese bekommerlijke tijden' armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (Assen 2009).
- Calisch, I.M., en N.S. Calisch, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal, dl. 10* (Tiel 1864).
- Carter, Michael J., 'The hermeneutics of frames and framing: an examination of the media's construction of reality', *SAGE Open* 3 (2013) 1–12 <doi:10.1177/2158244013487915>.
- Cilleßen, Wolfgang, 'Massaker in der niederländischen Erinnerungskultur. Die Bildwerdung der Schwarzen Legende', in: Christine Vogel ed., *Bilder des Schreckens. Die mediale Inszenierung von Massakern seit dem 16. Jahrhundert* (Frankfurt en New York 2006) 93–135.
- Clark, J.C.D., 'Secularization and modernization: the failure of a "grand narrative"', *The Historical Journal* 55 (2012) 161–194.
- Clarke, Aidan, 'The "1641 massacres"', in: Micheál Ó Siochrú en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013) 37–51.
- Clercq, Daan C. de, 'Verkennde beschouwingen over de doopsgezinde elite in Amsterdam', *DGBn* 24 (1998) 249–262.
- Coffey, John, en Paul Chang-Ha Lim, 'Introduction', in: Idem ed., *The Cambridge companion to Puritanism* (Cambridge UK 2008) 1–15.
- Cogswell, Thomas, 'England and the Spanish Match', in: Richard P. Cust en Ann Hughes eds., *Conflict in Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (Londen en New York 1989) 107–133.
- Cust, Richard, en Ann Hughes eds., *Conflict in early Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (Londen en New York 1989).
- Dam, Is. van, *De brand van Enschede in 1750 en de toenmalige bewoners* (Enschede 1931).
- Dam, Petra J.E.M. van, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam 2010).
- Darcy, Eamon, *The Irish rebellion of 1641 and the wars of the three kingdoms* (Woodbridge UK 2013).
- Davis, Natalie Zemon, 'The rites of violence: religious riot in sixteenth-century France', *Past and Present* 59 (1973) 51–91.
- Deater, Ben, 'De evacuatie van de Bergse wezen in 1747', *De Waterschans* 27 (1997) 139–142.
- Dekker, R. M., *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten: ooggetuigeverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750)* (Assen 1979).
- Delgado, Mariano, "'All people have reason and free will". The controversy over the nature of the Indians in the sixteenth century', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 91–105.

- Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994).
- Díaz Ceballos, Jorge, 'Calvinist discours on cannibalism in the context of the French Religious Wars: Jean de Léry and the cultural exile of the Tupí', in: Jesse A. Spohnholz en Gary K. Waite eds., *Exile and religious identity, 1500-1800* (Londen 2014) 185–196.
- Dijkman, Jessica, 'Bread for the poor. Poor relief and the mitigation of the food crises of the 1590s and the 1690s in Berkel, Holland', in: Dominik Collet en Maximilian Schuh eds., *Famines during the 'Little Ice Age' (1300-1800). Socialnatural entanglements in premodern societies* (Cham CH 2017) 171–193.
- Doedens, Anne, en Jan Houter, '1666: De brand van Terschelling en Vlieland. Bijlagen 4-43' <<https://www.annedoedens.com/teksten/>> [geraadpleegd 30 juli 2018].
- Donagan, Barbara, 'Codes and conduct in the English Civil War', *Past & Present* 118 (1988) 65–95.
- Doornik, Jade van, 'Watersnoodrampen: waarom krijgt Houston meer aandacht dan Bangladesh?', *NOS* (2017) <<https://nos.nl/l/2190575>> [geraadpleegd 30 januari 2019].
- Dormans, E.H.M., 'De economie en de openbare financiën van de Republiek', in: J.Th. de Schmidt e.a. eds., *Van tesorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 89–110.
- , *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek* (Amsterdam 1991).
- Dorren, Gabrielle, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).
- Driedger, Michael, 'Anabaptists and the early modern state: a long-term view', in: John D. Roth en James M. Stayer eds., *A companion to anabaptism and spiritualism, 1521-1700* (Leiden 2006) 507–544.
- Driessen, A.M.A.J., 'De hulpverlening door de Oeconomische Tak na de watersnood van 1784', *TvW* 11 (1995) 67–82.
- , *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (Zutphen 1994).
- Duiveman, Adriaan, 'Praying for (the) community: disasters, ritual and solidarity in the eighteenth-century Dutch Republic', *Cultural and Social History* 16 (2019) 1–18.
- Duke, Alastair, 'Perspectives on European Calvinism', in: Andrew Pettegree, Alastair Duke en Gillian Lewis eds., *Calvinism in Europe, 1540-1620* (Paperback; Cambridge U.K. 1996) 1–20.
- , 'The elusive Netherlands. The question of national identity in the early modern Low Countries on the eve of the Revolt', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 10–37.
- Duker, Adam Asher, 'The Protestant Israelites of Sancerre: Jean de Léry and the confessional demarcation of cannibalism', *Journal of Early Modern History* 18 (2014) 255–286.
- Dutch Ministry of Foreign Affairs, *People first. The Netherlands' course towards humanitarian aid and diplomacy* (29 maart 2019) 15 <<https://www.government.nl/documents/parliamentary-documents/2019/03/29/letter-on-the-netherlands-course-towards-humanitarian-aid-and-diplomacy>>.

- Dutch Ministry of Justice and Security, *Comprehensive agenda on migration. Letter to the Parliament* (28 maart 2018) 13 <<https://www.government.nl/ministries/ministry-of-justice-and-security/documents/parliamentary-documents/2018/07/10/comprehensive-agenda-on-migration>>.
- Eekhout, Marianne, *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog. De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering, 1566-1750* (Hilversum 2020).
- Eijnatten, J. van, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden en Boston MA 2003).
- Eikelenboom, N.A., 'De afgevaardigden', in: W. van 't Spijker ed., *De Synode van Westminster 1643-1649* (Houten 2002) 83–86.
- Elias, J.E., *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795, 2 dln.* (Haarlem 1903).
- , *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* (2e druk; Den Haag 1923).
- Elsevier, Jhr. W.J.C. Rammelman, 'Collecte voor de arme en onderdrukte protestanten in Ierland, te Leiden gehouden, a. 1644', *De Navorscher* 14 (1864) 299–300.
- Esser, Raingard, en Marijke Meijer Drees, 'Coping with crisis: an introduction', *Dutch Crossing* 40 (2016) 93–96.
- Evenhuis, Rudolf, *Ook dat was Amsterdam, 5 dln.* (Baarn 1965).
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800, 2 dln.* (Leeuwarden 1973).
- , e.a., 'Population Changes and Economic Developments in the Netherlands: A Historical Survey', *AAG Bijdragen* 12 (1965) 47–114.
- Forclaz, Bertrand, "'Rather French than subject to the Prince of Orange". The conflicting loyalties of the Utrecht Catholics during the French occupation (1672-73)', *Church History and Religious Culture* 87 (2007) 509–533.
- Frijhoff, Willem, 'De paniek van juni 1734', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 19 (1977) 170–233.
- , 'Dimensions de la coexistence confessionnelle', in: Christiane Berkvens-Stevelinck, Jonathan I. Israel en G.H.M. Posthumus Meyjes eds., *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Leiden 1997) 614–634.
- , 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek. Structuur en grondlijnen tot een interpretatie', *BMGN* 98 (1983) 430–459.
- , 'Religious toleration in the United Provinces: from "case" to "model"', in: R. Po-Chia Hsia en H. F. K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 27–53.
- , 'Uncertain brotherhood. The Huguenots in the Dutch Republic', in: Bertrand van Ruymbeke en Randy J. Sparks eds., *Memory and identity. The Huguenots in France and the Atlantic diaspora* (Columbia SC 2003) 128–171.
- , en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).
- Fritschy, Wantje, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, dl. I Overijssel (1604-1795)*. RGP KS 86 (Den Haag 1996).

- Fruin, Robert, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (2e druk; Den Haag 1980).
- , *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* (Den Haag 1874).
- Fuks, Lajb, 'De Jiddische kroniek van Abraham Chaim Braatbard (1740-1752)', *Jaarboek Amstelodamum* 48 (1956) 113–171.
- Gaunt, Peter, *The English Civil War. The essential readings* (Oxford 2000).
- Geertruy, Anieta van, 'De Baronie in beroering; oorlogswoelingen in stad en land van Breda tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog II (vanaf mei 1747)', *Jaarboek de Oranjeboom* 39 (1986) 136–187.
- Gellner, Ernest, *Nations and nationalism. New Perspectives on the past* (Oxford 1983).
- Ginzberg, Carlo, 'Killing a Chinese Mandarin. The moral implications of distance', in: Olwen H. Hufton ed., *Historical change and human rights* (New York 1995).
- Glozier, M.R., 'Schomberg, Miremont and Huguenot invasions of France', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 121–154.
- Grell, Ole Peter, *Brethren in Christ. A Calvinist network in Reformation Europe* (Cambridge 2011).
- , 'Godly charity or political aid? Irish protestants and international Calvinism, 1641–1645', *The Historical Journal* 39 (1996) 743–753.
- , 'Merchants and ministers. The foundations of international Calvinism', in: Andrew Pettegree, Alastair Duke en Gillian Lewis eds., *Calvinism in Europe, 1540-1620* (Paperback; Cambridge 1996) 254–273.
- , 'The creation of a transnational, Calvinist network and its significance for Calvinist identity and interaction in early modern Europe', *European Review of History* 16 (2009) 619–636.
- , 'The protestant imperative of Christian care and neighbourly love', in: Ole Peter Grell en Andrew Cunningham eds., *Health care and poor relief in Protestant Europe, 1500-1700* (Londen 1997) 42–63.
- Grigore, Mihai-D., 'Humanism and its humanitas. The transition from the *humanitas christiana* to *humanitas politica* in the political writings of Erasmus', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 73–90.
- Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977).
- Groenveld, S., "'Het Mekka der schrijvers?" Statencolleges en censuur in de zeventiende-eeuwse Republiek', in: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt eds., *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan Fokke Veenstra* (Amsterdam 1986) 225–245.
- , 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Scrinium et scriptura* 20 (1980) 372–387.
- , "'Natie" en "patria" bij zestiende-eeuwse Nederlanders', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 55–81.
- , 'The House of Orange and the House of Stuart, 1639-1650: a revision', *The Historical Journal* 34 (1991) 955–972.
- , 'Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse Vrede', *De Zeventiende Eeuw* 13 (1997) 67–87.
- , *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren 1984).

- , *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1981).
- , F.P. Wagenaar en Frits van der Meer, 'Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic', *International Review of the Administrative Sciences* 76 (2010) 47–64.
- Gulik, A. van, *De mislukte kolonisatie van Lithause doopsgezinden te Wageningen in de 18e eeuw* (Gebundelde en aangevulde heruitgave DGB0 1905, 1906; Wageningen 1989).
- , 'Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgte Zwitsers in 1710 en 171, dl. I', *DGB0* 48 (1908) 85–105.
- , 'Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgte Zwitsers in 1710 en 1711, dln. II-IV', *DGB0* 49 (1908) 127–155.
- Haan, Robert Lloyd, *The treatment of England and English affairs in the Dutch pamphlet literature, 1640-1660*. (Diss. Michigan State University 1960).
- Hajenius, A.M.L., *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, 1639-1939* (Hilversum 2003).
- Haks, Donald, *Journalistiek in crisistijd. De (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017).
- , 'The States General on religion and war: manifestos, policy documents and prayer days in the Dutch Republic, 1672-1713', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 155–175.
- , *Vaderland en vrede, 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog* (Hilversum 2013).
- Harrison, Dick, Ger Meesters (vertaler), *De Dertigjarige Oorlog. De allereerste wereldoorlog 1618-1648* (Utrecht 2018).
- Haven, Kornee van der, 'Claas Bruin. Toneelschrijver en succesauteur uit de vroege 18de eeuw', *Schrijverskabinet* <<http://www.schrijverskabinet.nl/artikel/claas-bruin/>> [geraadpleegd 24 maart 2020].
- Hazewinkel, H.C., 'Hendrik Toren, een ooggetuige van het "Costerman-oproer"', *Rotterdams Jaarboekje* (1949) 222–247.
- Heeringa, K., 'Het aandeel van Zeeland in het bestuur van Staats-Vlaanderen', *Nederlands Archievenblad* 23 (1914) 45–60.
- Heerma van Voss, Lex, en Marco van Leeuwen, 'Charity in the Dutch Republic: an introduction', *Continuity and Change* 27 (2012) 175–197.
- Heinsen-Roach, Erica, *Consuls, corsairs and captives. The creation of Dutch diplomacy in the early modern Mediterranean, 1596–1699* (Diss. University of Miami 2012).
- , 'The Reluctant State. The Dutch Republic and the ransoming of captives, 1600–1727', *Dutch Crossing* 40 (2016) 168–186.
- Helmets, Helmer J., 'Popular participation and public debate', in: *Cambridge Companions to Culture* (Cambridge 2018) 124–146.
- , *The Royalist Republic. Literature, politics and religion in the Anglo-Dutch public sphere, 1639-1660* (Paperback; Cambridge 2016).

- 'Henrik van Elvervelt (17..-1781), Bibliothèque nationale de France', *data.bnf.fr*
 <http://data.bnf.fr/en/12004103/henrik_van_elvervelt/> [geraadpleegd 7 november 2018].
- Henry, Gráinne, 'Ulster exiles in Europa, 1605-1641', in: Brian Mac Cuarta ed., *Ulster 1641: aspects of the rising* (Belfast 1993) 37–60.
- Hesselink-Zweers, D., 'Brand in de Stad Hardenberg', *Rondom den Herdenbergh. Tijdschrift Historische Vereniging Hardenberg en Omgeving* 25 (2008) 2–16.
- Hobsbawm, Eric, en Terence Ranger eds., *The invention of tradition* (oorspr. 1983; Cambridge 2013).
- Hof, W.J. op 't, 'Piety in the wake of trade', in: Juliette Roding en Lex Heerma van Voss eds., *The North Sea and culture (1550-1800)* (Hilversum 1996) 248–265.
- Hofman, T.M., 'Waarom de synode werd gehouden', in: W. van 't Spijker ed., *De Synode van Westminster 1643-1649* (Houten 2002) 53–62.
- Hoop Scheffer, J.G. de, *Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, dl. I* (Amsterdam 1883).
- Horst, I.B., 'De hulp van Nederlandse doopsgezinden aan de Hutterse broeders in Slowakije in de 17e en 18e eeuw', *DGBn* 8 (1982) 33–47.
- , *The records at Amsterdam. Dutch aid to Swiss Brethren* (Amsterdam 1984).
- 'Hotton, Godefroid', in: *Consortium of European Research Libraries (CERL) Thesaurus*
 <<http://thesaurus.cerl.org/record/cnp01406037>> [geraadpleegd 29 september 2009].
- Hsia, R. Po-Chia, 'Introduction', in: Idem en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 1–7.
- Huizinga, Johan, *Stamboek of geslachtregister der nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry van Gontenschwyl (Aargau-Zwitserland) omvattende de jaren (1671) 1714 tot en met 1889* (Groningen 1890).
- Hunt, Lynn, *Inventing human rights. A history* (New York 2007).
- , 'The long and the short of the history of human rights', *Past & Present* 233 (2016) 323–331.
- Ihalainen, Pasi, *Protestant nations redefined: changing perceptions of national identity in the rhetoric of the English, Dutch, and Swedish public churches, 1685-1772* (Leiden en Boston 2005).
- Israel, Jonathan I., *Diasporas within a diaspora. Jews, crypto-Jews and the world maritime empires (1540-1740)* (Leiden 2002).
- , 'General introduction', in: Idem ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 1–43. ---, 'William III and toleration', in: Ole Peter Grell, Jonathan I. Israel en Nicholas Tyacke eds., *From persecution to toleration. The Glorious Revolution and religion in England* (Oxford 1991) 129–170.
- , en Geoffrey Parker, 'Of providence and protestant winds: the Spanish Armada of 1588 and the Dutch armada of 1688', in: Jonathan I. Israel ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 335–363.
- , Bert Smilde (vertaler), *De Republiek, 1477-1806* (Franeker 1996).

- Jansen, J.C.M., en C. Trompeter, 'Hoezo achterlijk? Een studie naar de situatie in de vroeg negentiende-eeuwse Twentse textielnijverheid (1800-1835)', *Textielhistorische bijdragen* 35 (1995) 101–119.
- Janssen, Geert H., *Dutch Revolt and Catholic exile in Reformation Europe* (Cambridge 2014).
- Jensen, Lotte, "'Disaster upon disaster Inflicted on the Dutch". Singing about disasters in the Netherlands, 1600-1900', *BMGN* 134 (2019) 45–70.
- , *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016).
- , *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).
- Jong, O.J. de, 'Unie en religie', in: S. Groenveld en H. L. P. Leeuwenberg eds., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979).
- Jonge, Evert de, en Marc V.T. Tenten, 'De drie kwartierlijke ridderschappen als deel van de soevereine Staten van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, 1621-1795', in: Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. eds., *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle 2013) 135–175.
- Jongsma, Klaas, *"De Grote Brand" van Hardenberg (8 mei 1708)* (Bewerkte uitgave, oorsp. 1966; Hardenberg 2008).
- Joutard, Philippe, 'The Revocation of the Edict of Nantes. End or renewal of French protestantism?', in: Menna Prestwich ed., *International Calvinism 1541-1715* (New York 1986) 339–368.
- Juneja, Monica, en Franz Mauelshagen, 'Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives', *The Medieval History Journal* 10 (2007) 1–31.
- , en Gerrit Jasper Schenk, 'Viewing disasters. Myth, history, iconography and media across Europe and Asia', in: Idem ed., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg 2014) 7–40.
- Kaplan, Benjamin J., *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge MA 2007).
- , "'Dutch" religious tolerance: celebration and revision', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 8–26.
- Automatic citation updates are disabled. To see the bibliography, click Refresh in the Zotero tab. Kleijwegt, Ariane, 'Pakistan niet "mediageniek" genoeg voor massale hulp', *Trouw* (2005) <<https://www.trouw.nl/gs-b67a2468>> [geraadpleegd 10 oktober 2020].
- Kloek, Joost, en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blaudrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Knetsch, F.R.J., 'Les églises réformées des Pays-Bas et la révocation', in: M. Peronnet ed., *Tricentenaire de la Revocation de l'Edit de Nantes. La Revocation et l'exterieur du Royaume. Actes du IVème Colloque Jean Boisset* (Montpellier 1985) 173–192.
- Knuttel, W.P.C., *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek. 2 dln.* (Den Haag 1892).
- , 'Uit het verleden der Amsterdamse katholieken', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 26 (1901) 258–304.
- , *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1914).
- Kobes, D.W., *Kleine historie van de Laurentiuskerk en het oude kerspel Varsseveld* (Varsseveld 1973).

- Kogut, Tehila, e.a., 'How far is the suffering? The role of psychological distance and victims' identifiability in donation decisions', *Judgment and Decision Making* 13 (2018) 458–466.
- Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964).
- Kooi, Christine, *Calvinists and Catholics during Holland's Golden Age. Heretics and idolaters* (Cambridge UK en New York 2012).
- Koopmans, Joop W., 'The early 1730s shipworm disaster in Dutch news media', *Dutch Crossing* 40 (2016) 139–150.
- Kossmann, E.H., 'The Dutch case: a national or a regional culture?', *Transactions of the Royal Historical Society* 29 (1979) 155–168.
- Kruijter, C., *Salzburgse vluchtelingen in Zeeland. Immigratie en integratie in de achttiende eeuw* (Goes 2006).
- Kühler, W.J., 'Dutch Mennonite relief work in the seventeenth and eighteenth centuries', *Mennonite Quarterly Review* 17 (1943) 87–94.
- Kuijpers, Erika, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005).
- , 'The creation and development of social memories of traumatic events. The Oudewater Massacre of 1575', in: M. Linden en K. Rutkowski eds., *Hurting memories and beneficial forgetting* (London 2013) 191–201.
- Laborie, L., 'Who were the camisards?', *French Studies Bulletin* 32 (2011) 54–57.
- Lake, Peter, 'Anti-popery: the structure of a prejudice', in: Richard P. Cust en Ann Hughes eds., *Conflict in Stuart England. Studies in religion and politics, 1603-1642* (1989) 72–106.
- Landheer, Hugo, 'Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de buskruitramp', in: Arti Ponsen en Ed van der Vlist eds., *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007) 239–265.
- Lataver, Hans Rudolf, 'Die vereitelte Deportation emmentalischer Täufer nach Amerika 1710. Nach dem Augenzeugenbericht der 'Rothenbacher Chronik'', *Mennonitica Helvetica* 14 (1991) 51–124.
- Leeuwen, Marco H.D. van, 'Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek', *NEHA-jaarboek* 95 (1996) 132–161.
- , 'Armenzorg 1800-1912: erfenis van de Republiek', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen: risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Den Haag en Amsterdam 1998) 276–316.
- , 'Armenzorg en charitas, ca 1800-2000. Een historische erfenis', in: Ronald van der Bie en Pit Dehning eds., *Nationaal Goed. Feiten en cijfers over onze samenleving ca. 1800-1999* (Voorburg 1999) 159–178.
- , 'Giving in early modern history: philanthropy in Amsterdam in the Golden Age', *Continuity and Change* 27 (2012) 301–343.
- , 'Liefdadige giften in Amsterdam tijdens de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 417–442.

- , 'Overrun by hungry hordes? Migrants' entitlements to poor relief in the Netherlands, 16th-20th centuries', in: S. Hindle en A. Winter eds., *Migration, settlement and belonging in Europe, 1500-2000: Comparative Perspective* (Oxford 2013) 173–203.
- , en James E. Oeppen, 'Reconstructing the demographic regime of Amsterdam 1681-1920', *Economic and Social History in the Netherlands* 51 (1993) 61–102.
- , en Anthon Schuurman, 'Groepswang of liefdegift. Armeenzorg en liefdadigheid in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 369–374.
- , en Pamela Wiepking, 'National campaigns for charitable causes: A literature review', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42 (2013) 219–240.
- Lem, Anton van der, 'Twee doperse verzoekschriften uit de tijd van stadhouder Willem III', *DGBn* 23 (1997) 150–154.
- Lenarduzzi, Carolina, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen 2019).
- Lesger, Clé, 'Stagnatie en stabiliteit. De economie tussen 1730 en 1795', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak eds., *Geschiedenis van Amsterdam. Dl. II-2. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2004) 219–265.
- Lestringant, Frank, Rosemary Morris (vertaler), *Cannibals. The discovery and representation of the cannibal from Columbus to Jules Verne* (Cambridge 1997).
- Liesker, R., en Wantje Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, dl. IV: Holland (1572-1795)*. RGP KS 100 (Den Haag 2004).
- Linden, David van der, *Experiencing exile. Huguenot refugees in the Dutch Republic, 1680-1700* (Farnham 2015).
- Lindley, K. J., 'The Impact of the 1641 rebellion upon England and Wales, 1641-1645', *Irish Historical Studies* 18 (1972) 143–176.
- Lossky, Andrew, 'Political ideas of William III', in: Herbert H. Rowen en Andrew Lossky eds., *Political ideas and institutions in the Dutch Republic* (Los Angeles 1985) 35–59.
- Lourens, Piet, en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Luiten, Loek, 'The Dutch Republic and the English Civil War: consensus or conflict?', *Dutch Crossing* 42 (2018) 101–117.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'De Republiek en Frankrijk in het begin van de 17de eeuw. Een ambassade naar Frankrijk in 1624', *Spiegel der Historie* 12 (1969) 413–468.
- Macinnes, Allan I., *The British revolution, 1629-1660* (Paperback; Houndmills 2005).
- Marion, Olga van, 'Verboden in de gouden eeuw. Schrijvers, drukkers en hun strategieën', in: Marita Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 31–44.
- Martinet, J.F., en H. Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis der Waldensen, in de valleijen van Piemont, tot op het jaar 1775* (Derde druk; Amsterdam 1826).

- Massard-Guilbaud, Geneviève, 'Introduction: the urban catastrophe - challenge to the social, economic and cultural order of the city', in: Idem, Harold L. Platt en Dieter Schott eds., *Cities and catastrophes. Coping with emergency in European history* (Frankfurt/M 2002) 9–42.
- "Medeleven voor Parijs, stilte over Beiroet", *Nos* (2015) <<https://nos.nl/l/2069570>> [geraadpleegd 30 januari 2019].
- Meijer Drees, Marijke, "'Providential discourse" reconsidered. The case of the Delft Thunderclap (1654)', *Dutch Crossing* 40 (2016) 108–121.
- Meijer, Puck, 'Duizend(en) bommen en granaten ...', *De Waterschans* 27 (1997) 106–121.
- Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen 1955).
- Milton, Anthony, 'Puritanism and the continental Reformed churches', in: John Coffey en Paul C.H. Lim eds., *The Cambridge companion to Puritanism* (Cambridge UK 2008) 109–126.
- Minutoli, Vincent, *Storia del ritorno dei Valdesi nella loro patria dopo un esilio di tre anni e mezzo (1698). Con le relazioni dei partecipanti al Rimpatrio*. Enea Balmas en Albert de Lange eds. (Turijn 1998).
- Molhuysen, P.C., en P. J. Blok eds., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, 10 dln. [verder: NNBW]* (Leiden 1911) <<https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=molh003nieu00>>.
- Monahan, W. Gregory, *Let God arise: the war and rebellion of the Camisards* (Oxford 2014).
- Monde, N. van der, 'Onderstand aan de Waldensen door Nederland verleend', *Utrecht voorheen en thans* 2 (1845) 221–238.
- Mooij, Charles C.M. de, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom, 1577-1795* (Hilversum 1998).
- Morgan, Hiram, 'News from Ireland: Catalan, Portuguese and Castilian pamphlets on the Confederate War in Ireland', in: Micheál Ó Siochrú en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013) 115–133.
- Morgan, John E., 'The representation and experience of English urban fire disasters, c.1580–1640', *Historical Research* 89 (2016) 268–293.
- Mortimer, Geoff, *Eyewitness accounts of the Thirty Years War, 1618-1648* (Paperback; Basingstoke 2004).
- Müller, Ernst, *Geschichte der bernischen Täufer. Nach den Urkunden dargestellt* (Frauenfeld 1895).
- Müller, Johannes, *Exile memories and the Dutch Revolt. The narrated diaspora, 1550-1750* (Leiden 2016).
- Murdock, Graeme, *Beyond Calvin. The intellectual, political and cultural world of Europe's Reformed churches, c. 1540-1620* (Paperback; Basingstoke 2004).
- Muston, Alexis, en Ferdinand Mailhet, *Les Pâques piémontaises, ou le Massacre des Vaudois du Piémont en 1655* (Parijs 1850).
- Nagtglas, Frederick, *De algemeene kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Middelburg van 1574-1860* (Middelburg 1860).
- Nakam, Géralde, 'Au lendemain de la Saint-Barthélemy', in: Idem ed., *Au lendemain de la Saint-Barthélemy. Histoire mémorable du siège de Sancerre (1573) de Jean de Léry* (Parijs 1975) 1–170, 363–398.
- Nauta, D., *De Nederlandsche gereformeerden en het independentisme in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1936).

- Nauta, Hans, 'Geven is goed, maar met filantropie loop je niet te koop', *Trouw* (25 januari 2019) <<https://www.trouw.nl/gs-b573300a>> [geraadpleegd 5 februari 2020].
- Nederveen Meerkerk, Elise van, en Daniëlle Teeuwen, 'The stability of voluntarism: financing social care in early modern Dutch towns compared with the English Poor Law, c. 1600-1800', *European Review of Economic History* 18 (2014) 82–105.
- , en Griet Vermeesch, 'Reforming outdoor relief. Changes in urban provisions for the poor in the Northern and Southern Low Countries (c. 1500-1800)', in: Manon van der Heijden e.a. eds., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135–154.
- Neveu, Bruno, 'Les protestants français réfugiés aux Pays-Bas vus par un évêque catholique: lettres de Jean de Neercassel à Louis-Paul Du Vaucel (1685-1686)', *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 113 (1967) 49–60.
- Niepoth, Wilhelm, 'Rheydt', *GAMEO* <[https://gameo.org/index.php?title=Rheydt_\(Nordrhein-Westfalen,_Germany\)](https://gameo.org/index.php?title=Rheydt_(Nordrhein-Westfalen,_Germany))> [geraadpleegd 23 februari 2020].
- Nierop, Henk van, 'Private interests, public policies: petitions in the Dutch Republic', in: Arthur K. Wheelock en Adele Seeff eds., *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark DE 2000) 33–39.
- Nijenhuis, Willem, 'De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij', in: D.P. Blok ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 6* (Bussum 1979) 325–343.
- Nimwegen, Olaf van, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam 2002).
- Nobel, Arjan, *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1780* (Zutphen 2012).
- , 'Eenheid versus gescheidenheid: bestuurlijke samenwerking in de vroegmoderne Zaanstreek', in: Eelco Beukers, C. van Sijl en Piet de Rooy eds., *Geschiedenis van de Zaanstreek 1* (Zwolle 2012) 321–343.
- , "'Elc liep met de zijnen inden hagh". Hollandse dorpsbestuurders en hun belangenbehartiging bij de gewestelijke Staten, 1568-1700', in: Liesabeth Geevers en Griet Vermeesch eds., *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petitities, en officiële delegaties in de politieke besluitvorming* (2014) 31–46.
- Noordegraaf, Leo, 'Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond eds., *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000* (Amsterdam 1997) 29–42.
- Nusteling, H.P.H., 'Dopen en trouwen en de bevolkingsomvang van Friesland in de periode 1650-1794', *It Beaken* 46 (1984) 105–138.
- , 'The Netherlands and the Huguenot émigrés', in: J.A.H. Bots en G.H.M. Posthumus Meyjes eds., *La Révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies 1685* (Amsterdam 1986) 17–34.
- , *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam, 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam 1985).
- Ó Siochrú, Micheál, en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013).

- Oddens, Joris, "'Rooms rot' of goed patriot. Het antikatholieke geweld van september 1747', *Skript Historisch Tijdschrift* 29 (2007) 4–19.
- Onnekink, David, 'Introduction. The "dark alliance" between religion and war', in: Idem ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 1–15.
- , 'Models of an imagined community. Huguenot discourse on identity and foreign policy', in: David Trim ed., *The Huguenots. History and memory in transnational context* (Leiden en Boston MA 2011) 193–215.
- , *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* (London 2016).
- , 'The body politic', in: Helmer J. Helmers en Geert H. Janssen eds., *The Cambridge companion to the Dutch Golden Age* (Cambridge 2018) 107–123.
- , 'The last war of religion? The Dutch and the Nine Years War', in: Idem ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 69–88.
- , en Renger de Bruin, *De Vrede van Utrecht (1713)* (Hilversum 2013).
- Oosterbaan, J.A., 'Vlekken en rimpels. Over verdeeldheid en hereniging', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus eds., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1981) 62–83.
- Oresko, Robert, 'The Glorious Revolution of 1688-9 and the House of Savoy', in: Jonathan I. Israel ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge UK 1991) 365–388.
- Osborne, Troy, 'The development of a transnational "Mennonite" identity among Swiss Brethren and Dutch Doopsgezinden in the sixteenth and seventeenth centuries', *Mennonite Quarterly Review* 2 (2014) 195–218.
- , 'Worthy of the tolerance they'd been given: Dutch Mennonites, reputation, and political persuasion in the seventeenth and eighteenth centuries', *Archiv für Reformationsgeschichte* 99 (2008) 256–279.
- Panhuysen, Luc, *Oranje tegen de Zonnekoning: de strijd tussen Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam en Antwerpen 2016).
- Parker, Geoffrey, *The Thirty Years' War* (2e druk, paperback; Londen 1987).
- Perceval-Maxwell, M., 'Ireland and the monarchy in the early Stuart multiple kingdom', *The Historical Journal* 34 (1991) 279–295.
- , *The outbreak of the Irish Rebellion of 1641* (Montreal 1994).
- Perk, M.A., *Der Waldenzen glorieijke terugkeer in hunne valleien, (16/27 Augustus 1689). Na twee eeuwen herdacht* (Arnhem 1889).
- , en L. Bresson, *Comité Wallon pour les affaires des Églises Évangéliques Vaudoises du Piémont (UB BIBWAL M302)* (Den Haag 1910).
- Perry, Ronald W., 'Defining diasaster: an evolving concept', in: Havidán Rodríguez, William Donner en Joseph E. Trainor eds., *Handbook of disaster research* (2e herziene druk; Cham, CH 2018) 3–22.
- Pielage, J., 'De Rijk na de ramp', *Een nieuwe chronyke* 12 (1995) 99–107.
- Pieters, Harm, 'Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied', *TvW* 21 (2012) 48–57.

- Poelhekke, Jan Joseph, *Frederik Hendrik, Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).
- Pollmann, Judith, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017).
- , 'Public enemies, private friends: Arnoldus Buchelius's experience of religious diversity in the Early Dutch Republic', in: Arthur K. Wheelock en Adele Seeff eds., *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark, Londen 2000) 181–190.
- , *Religious choice in the Dutch Republic. The reformation of Arnoldus Buchelius, 1565-1641* (Manchester 1999).
- , en Andrew Spicer, 'Introduction', in: Judith Pollmann en Andrew Spicer eds., *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden 2007) 1–9.
- Poole, L.G. le, *Bijdragen tot de kennis van het kerkelijk leven onder de doopsgezinden ontleend aan het archief der Doopsgezinde Gemeente te Leiden* (Leiden 1905).
- Posthumus Meyjes, G.H.M., 'Les relations entre l'église réformée des Pays-Bas et les églises Vaudoises au XVIIe siècle', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine'* (Turijn 1990) 83–93.
- Pot, M. van der, 'Verhandeling over de belasting in Holland, bekend onder den naam de Ordinaire Verponding', in: *Staatkundige Academie, verhandelingen over [...] vaderlandse historie en rechten. Eerste deel* (Leiden 1792) 261–390.
- Prak, Maarten, 'Goede buren en verre vrienden. De ontwikkeling van onderstand bij armoede in Den Bosch sedert de Middeleeuwen', in: Henk Flap en Marco H. D. van Leeuwen eds., *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 147–169.
- , *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en geldingsdrang* (Amsterdam 2020).
- Prestwich, Menna, 'Introduction. The changing face of calvinism', in: Idem ed., *International Calvinism 1541-1715* (Paperback; New York 1986) 1–14.
- Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism* (Oxford 1994).
- Price, Merrall Llewelyn, *Consuming Passions. The uses of cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe* (New York 2003).
- Prins, Izak, *Eene Hollandsche interventie ten behoeve van buitenlandsche joden (1745-'46)* (Overdr. uit 'De Vrijdagavond' 1, nrs. 19–22; Amsterdam 1924).
- Ridder, C.J. den, 'Gedenk de gevangenen alsof gij medegevangenen waart. De loskoop van Hollandse zeelieden uit Barbarijse gevangenschap, 1600-1746', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 5 (1986) 3–22.
- Rieu, W.N. du, *Essai bibliographique concernant tout ce qui a paru dans les Pays-Bas au sujet et en faveur des Vaudois* (Den Haag 1889).
- Rogge, H.C., 'De vervolging der Waldensen in 1655 en 1656', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 2 (1903) 134–189.

- , 'De Waldenzen-moord van 1655 en de zending van Rudolf van Ommeren naar Zwitserland en Savoye', *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde* 5 (1903) 293–357.
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw, 3 dln.* (2e druk; Amsterdam 1947).
- Ronde, Ineke de, 'De dorpsbranden van 1725 en 1766', *Hilversums Historisch Tijdschrift 'Eigen Perk'* 35 (2015) 162–177.
- Rooden, Peter van, 'Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek', *BMGN* 107 (1992) 703–712.
- , 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 201–236.
- , 'Jews and religious toleration in the Dutch Republic', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 132–147.
- , 'Public orders into moral communities. Eighteen-century fast and thanksgiving day sermons in the Dutch Republic and New England', in: Kate Cooper en Jeremy Gregory eds., *Retribution, repentance, and reconciliation* (Woodbridge 2004) 218–239.
- , *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Roodenburg, Herman, 'Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwespreekendheid tussen toneel en authenticiteit', *De Achttiende Eeuw* 41 (2009) 16–30.
- Royaards, H.J., 'Nederland in betrekking tot de Waldensen, gedurende hunne ballingschap na de herroeping van het Edict van Nantes (1686-1690)', *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis* 1 (1852) 177–310.
- Ruitenbergh, Peter, *Grote brand Lutjebroek 1763* (Lutjebroek 2014).
- Safley, Thomas Max, 'Conclusion', in: Idem ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 193–199.
- , 'Introduction', in: Idem ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 1–14.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999).
- Sauer, Elizabeth, *Milton, toleration and nationhood* (Cambridge 2013).
- Schenk, Gerrit Jasper, 'Historical disaster research. State of research, concepts, methods and case studies', *Historical Social Research* 32 (2007) 9–31.
- Schilling, H., 'Confessional Europe', in: Thomas Brady, Heiko A. Oberman en James Tracy D. eds., *Handbook of European history, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation. Vol II: Visions, programs and outcomes* (Leiden 1995) 641–681.
- Schlachta, Astrid von, *Gefahr oder Segen? Die Täufer in der politischen Kommunikation* (Göttingen 2009).
- Schmidt, Ariadne, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).

- Schmitz du Moulin, H., 'La Revocation et le vicariat apostolique des Pays-Bas', in: M. Peronnet ed., *Tricentenaire de la Revocation de l'Edit de Nantes. La Revocation et l'exterieur du Royaume* (Montpellier 1985) 157–172.
- Schuffel, P.J., 'From minister to sacred orator: homiletics and rhetoric in the seventeenth and early eighteenth century Dutch Republic', in: Arie-Jan Gelderblom, Jan L. de Jong en M. van Vaeck eds., *The Low Countries as a crossroads of religious beliefs* (Leiden 2004) 221–245.
- Schultz Jacobi, J.C., *Nederland en de evangelische Saltzburgers* (heruitgave van 1864; [Deventer] 1981).
- Scott, Jonathan, *England's Troubles: seventeenth-century English political instability in European context* (Cambridge 2000).
- Scribner, Robert, 'Oral culture and the diffusion of Reformation ideas', *History of European Ideas* 5 (1984) 237–256.
- Serrure, C.P., *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis, dl. 5* (Gent 1863).
- Shagan, Ethan Howard, 'Constructing discord: Ideology, propaganda, and English responses to the Irish Rebellion of 1641', *Journal of British Studies* 36 (1997) 4–34.
- Simms, B., en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention. A history* (Cambridge 2011).
- Soens, Tim, 'Resilient societies, vulnerable people. Coping with North Sea Floods before 1800', *Past & Present* 241 (2018) 143–177.
- Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997).
- , 'De gift aan de armen in Friese steden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Toegelicht aan het voorbeeld van Sneek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 375–393.
- , 'Katholieken onder curatele. Katholieke armenzorg als ingang voor overheidsbemoeienis in Haarlem in de achttiende eeuw', *Trajecta* 3 (1994) 110–130.
- , 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', in: J. de Bruijn e.a. eds., *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796 - 1996* (Zoetermeer 1998) 127–144.
- , 'Religious policies in the seventeenth-century Dutch Republic', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 72–86.
- Spek, Joost van der, 'Réfugiés pour la religion. De hugenoten in Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1999) 35–74.
- Sprunger, Keith L., *Dutch Puritanism. A history of English and Scottish churches of the Netherlands in the sixteenth and seventeenth centuries* (Leiden 1982).
- Sprunger, Mary S., 'Iemand burgemeester maken. Doopsgezinden en regentengeslachten in de Gouden Eeuw te Amsterdam', *DGBn* 32 (2006) 75–121.
- , 'Mennonites and sectarian poor relief in Golden-Age Amsterdam', in: Thomas Max Safley ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 137–153.

- , 'Why the rich got Mennonite: Church membership, status and wealth in Golden Age Amsterdam', *Journal of Mennonite Studies* 27 (2009) 41–59.
- Storrs, Christopher, 'Der politische Kontext der Vertreibung der französischen Protestanten aus dem Piemont (1698)', in: Albert de Lange en Gerhard Schwinge eds., *Pieter Valkenier und das Schicksal der Waldenser um 1700* (Heidelberg 2004) 13–36.
- , 'Machiavelli dethroned: Victor Amadeus II and the making of the Anglo-Savoyard Alliance of 1690', *European History Quarterly* 22 (1992) 347–381.
- , 'Thomas Coxe and the Lindau Project', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine'* (Turijn 1990) 199–214.
- Sundberg, Adam, 'An Uncommon Threat: Shipworms as a Novel Disaster', *Dutch Crossing* 40 (2016) 122–138.
- , 'Claiming the past: history, memory, and innovation following the Christmas Flood of 1717', *Environmental History* 20 (2015) 238–261.
- , *Floods, worms, and cattle plague: nature-induced disaster at the closing of the Dutch Golden Age, 1672-1764* (Diss. University of Kansas 2015).
- Symcox, Geoffrey, 'The Waldensians in the absolutist state of Victor Amadeus II', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine.'* (Turijn 1990) 237–250.
- , 'Toleration and *ragion di stato*. Jews and Protestants in the Savoyard State, ca. 1650–1750', in: Hans Erich Bödeker, Clorinda Donato en Peter Hanns Reill eds., *Discourses of tolerance and intolerance in the European Enlightenment* (Toronto 2009) 27–52.
- Teeuwen, Daniëlle, 'Collections for the poor. Monetary charitable donations in Dutch towns, c. 1600–1800', *Continuity and Change* 27 (2012) 271–299.
- , *Financing poor relief through charitable collections in Dutch towns, c. 1600-1800* (Amsterdam 2015).
- Terpstra, Nicholas, *Religious refugees in the early modern world. An alternative history of the Reformation* (New York 2015).
- Tourn, Giorgio, Richard Bundschuh (vertaler), *Geschichte der Waldenser-Kirche. Die einzigartige Geschichte einer Volkskirche von 1170 bis zur Gegenwart (oorspr. 1977)* (Turijn 1980).
- Trim, D.J.B., 'Conclusion. Humanitarian intervention in historical perspective', in: B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention* (Cambridge 2011) 381–401.
- , "'If a prince use tyrannie towards his people". Interventions on behalf of foreign populations in early modern Europe', in: B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention* (Cambridge 2011) 29–66.
- , 'Intervention in European history c. 1520-1850', in: Stefano Recchia en Jennifer M. Welsh eds., *Just and unjust military intervention. European thinkers from Vitoria to Mill* (Cambridge 2013) 21–47.
- Trimp, J.C., *Jodocus van Lodensteyn: predikant en dichter* (Kampen 1987).
- Trompetter, Cor, *Doopsgezinden in Friesland 1530-1850* (Gorredijk 2016).
- , *Eén grote familie. Doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek, 1600-1850* (Hilversum 2007).
- Troost, Wout, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001).

- Trope, Yaacov, en Nira Liberman, 'Construal-level theory of psychological distance', *Psychological Review* 117 (2010) 440–463.
- Urry, James, 'Wealth and poverty in the Mennonite experience: dilemmas and challenges', *Journal of Mennonite Studies* 27 (2009) 11–40.
- Vaarwerk, Bennie te, 'Een beschrijving van stad en heerlijkheid Lichtenvoorde uit 1777', *De Lichte Voorde* 51 (2004) 18–31.
- Veen, J.S. van, 'Brand te Varsseveld, 1723', *Bijdragen en mededeelingen Gelre V* (1902) 411–414.
- Velde, Wietse van der, '(Oud-)Katholieken in Leeuwarden', in: Tjebbe T. de Jong e.a. eds., *Van Vitus tot Titus: 500 jaar katholiek leven in Leeuwarden* (Leeuwarden 2009) 49–85.
- Venning, Timothy, *Cromwellian foreign policy* (Basingstoke 1995).
- Verhoeven, Dolly, *Het Gelders gevoel en de betekenis van grenzen in ruimte en tijd* (Nijmegen 2015).
- Vermeulen, P.J., 'Ondersteuning door de provincie Utrecht aan de waldenzen der valeijen van Piemont verleend [in 1655]', *Utrechtsch Volks-almanak* 18 (1854) 82–96.
- Vernon, E., 'Cranford, James (1602/3–1657), Church of England clergyman', *Oxford Dictionary of National Biography* (2008) <doi:10.1093/ref:odnb/6610>.
- Visser, Piet, 'Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sommige veengrond', *DGBn* 19 (1993) 107–129.
- , *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw, 2 dln.* (Deventer 1988).
- , 'De Zon boven Waterland', *DGBn* 32 (2006) 255–291.
- , 'Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726-1783) en zijn tijdschrift de Filosoof', *DGBn* 33 (2007) 121–157.
- Vliet, Pieter van der, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Hilversum 1996).
- Voort, Harry van der, en Coen van der Voort, 'Bij hem begon de dorpsbrand in 1766', *Hilversums Historisch Tijdschrift 'Eigen Perk'* 1 (1993) 175–184.
- Vos, Karel, en Nanne van der Zijpp, 'Fonds voor Buitenlandsche Nooden (Dutch Relief Fund for Foreign Needs)', in: *GAMEO* (1958)
<[http://gameo.org/index.php?title=Fonds_voor_Buitenlandsche_Nooden_\(Dutch_Relief_Fund_for_Foreign_Needs\)](http://gameo.org/index.php?title=Fonds_voor_Buitenlandsche_Nooden_(Dutch_Relief_Fund_for_Foreign_Needs))>.
- Vroomen, Ingmar Henrik, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (Diss. Erasmus Universiteit Rotterdam 2012).
- Wagenaar, J., *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schouwen, schutterye, gilden en regeeringe, beschreeven, 3 vols (7 dln.)* (Amsterdam 1760).
- Wagenaar, Pieter, 'Achtttiende-eeuwse overheidsfinanciën. Kleine veranderingen met grote gevolgen', in: H. Boels ed., *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 119–135.
- Walsham, Alexandra, *Providence in early modern England* (Oxford etc. 1999).

- Waterlanders - GAMEO <<http://gameo.org/index.php?title=Waterlanders>> [geraadpleegd 24 juni 2017].
- Weekhout, Ingrid, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998).
- Weller, Thomas, 'Humanitarianism before humanitarianism? Spanish discourses on slavery from the sixteenth to the nineteenth century', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 151–168.
- Weperen, J.E. van, en S.G. Hovenkamp, 'De Drentse collectes. Over de waldenzen, dalluiden uit Piëmont, worpen gereduceerde schellingen en nog wat', *Drents Genealogisch Jaarboek* (2005) 32–41.
- Wergroep Schermerhorn, *De grote brand van Schermerhorn 300 jaar geleden. Loterijen, collectes en brandbestrijding op het Schermereiland* (Schermerhorn 1999).
- Whatley, Janet, 'Food and the limits of civility: the testimony of Jean de Léry', *The Sixteenth Century Journal* 15 (1984) 387–400.
- Wiepking, Pamala, en Marco H.D. van Leeuwen, 'Picturing generosity: explaining the success of national campaigns in the Netherlands', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42 (2013) 262–284.
- Wigchers, Lisanne, 'De strijd om het sterkste frame. Of: hoe komen mediaframes tot stand? (22 februari 2019)', *De Nieuwe Reporter* (2019) <<https://www.denieuwereporter.nl/2019/02/de-strijd-om-het-sterkste-frame-of-hoe-komen-mediaframes-tot-stand/>> [geraadpleegd 23 augustus 2019].
- Wijngaards, N.C.H., *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen (1726-1793)* (Zutphen 1972).
- Wilson, Peter H., 'Atrocities in the Thirty Years War', in: Micheál Ó Siochru en Jane H. Ohlmeyer eds., *Ireland, 1641. Contexts and reactions* (Manchester 2013) 153–175.
- , 'Dynasty, constitution, and confession. The role of religion in the Thirty Years War', *The International History Review* 30 (2008) 473–514.
- , *The Thirty Years War. Europe's Tragedy* (Cambridge MA 2009).
- Woolrych, Austin, *Britain in revolution, 1625-1660* (Oxford 2002).
- Woude, A.M. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: D.P. Blok ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 5 (Haarlem 1980) 102–195.
- , *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972).
- Yasuhira, Genji, *Civic agency in the public sphere. Catholics' survival tactics in Utrecht, 1620s-1670s* (Diss. Universiteit Tilburg 2019).
- Yssum, J.W. van, *Beschrijving van Hilversum* (Facsimilé 1966; Hilversum 1770).
- Zanden, J.L. van, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', *BMGN* 102 (1987) 562–609.
- Zellem, J. van, "'Nooyt gehoorde hooge waeteren". Bestuurlijke, technische en sociale aspecten, in het bijzonder de hulpverlening, van de overstromingsramp in de Over-Betuwe in 1740-1741', *TvW* 12 (2003) 11–20.

- Zeller, Rosmarie, 'Reading images of natural disasters in printed media of early modern Europe', in: Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk eds., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg 2014) 55–70.
- Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000).
- Zijpp, Nanne van der, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952).
- , 'The Dutch aid: the Swiss Mennonites', in: Cornelius J. Dyck ed., *A legacy of faith. The heritage of Menno Simons* (Newton KA 1962) 136–158.
- , 'Waterlanders', *GAMEO* (1959) <<https://gameo.org/index.php?title=Waterlanders>>.
- Zoeteman, Martine, *Het bestuur van het oostelijk deel van de Hoeksche Waard tussen 1700-1780. Schouten en schepenen van 's-Gravendeel, Maasdam, Puttershoek en Strijen nader bekeken* (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1994).

